

ДОКУМЕНТАЛЬНІ ДЖЕРЕЛА

ВІДЕОСВІДЧЕННЯ ПРАВЕДНИЦІ НАРОДІВ СВІТУ МАРІЇ МОСІЙЧУК ЯК ДЖЕРЕЛО ВИВЧЕННЯ КАТАСТРОФИ ТА МІСЦЕВОЇ ІСТОРІЇ

Дедалі більше та частіше українські науковці у своїх дослідженнях використовують не лише документальні архівні джерела, а й усні свідчення очевидців та учасників подій. Усна історія – це не нова галузь історичної науки, а нова методика – спосіб залучення до аналізу нової категорії джерел, поряд із писемними джерелами та матеріальними об'єктами. На сьогодні вона зазнає динамічного розвитку. Головним предметом її вивчення є суб'єктивний досвід окремої людини. На сьогодні немає консенсусу щодо остаточної дефініції усної історії. Згідно з визначенням Асоціації усної історії (США), це ділянка досліджень та метод збирання й інтерпретації голосів і спогадів людей, груп та учасників подій минулого. Усна історія є найдавнішим способом історичного дослідження, що передувала писемності. Водночас за допомогою технічного прогресу, цифрових технологій XXI ст. вона стала одним із найсучасніших методів дослідження¹. Усне свідчення, інтерв'ю, як метод проведення наукових досліджень, використовується у багатьох видах діяльності, зокрема, у викладанні історії², і має низку переваг.

Дослідження суб'єктивних усних джерел дає ключ для розуміння не лише історичного досвіду, а й відносин між сучасним та минулим,

---

¹ Пастушенко Т. Метод усної історії та усноісторичні дослідження в Україні // *Історія України*. – 2010. – № 17–18 (657–658). – С. 10.

² Десятов А. Методика використання відеосвідчень на уроках історії // *Історія та правознавство*. – 2010. – № 19–20 (228–229). – С. 25.

між спогадом та колективною ідентичністю, між індивідуальною та колективною пам'яттю. Саме в цьому полягає ключова особливість усної історії, її новаторство в контексті дослідження формування суспільної пам'яті³.

Впровадження в науковий обіг нових історичних документів – свідчень тих, хто пережив нацистську окупацію, – збагачує джерельну історичну базу дослідників, надає детальнішу інформацію про події того часу.

Одним із проектів, що мають на меті зберегти свідчення тих, хто вистраждав Голокост, став проект відеосвідчень «Ті, хто пережили Шоа», заснований С. Спілбергом 1994 р. На плівку записувалися свідчення тих, хто пережив Голокост, а також спогади свідків, рятувальників та інших жертв нацистських переслідувань. Важливість для наступних поколінь фіксації історичної пам'яті очима тих, кому пощастило врятуватися під час геноциду, неможливо переоцінити. Її актуальність підсилює час. Свідків Катастрофи щороку залишається менше, вони йдуть з життя, а разом з ними зникають цілі пласти невідбитої в офіційних документах історичної інформації.

Інтерв'ю проекту проводилися з 1994 по 1999 роки. Більшість із них взято у євреїв, які пережили Голокост. З-понад 52 тисяч свідчень вони становлять 48 361 одиницю. Також записано свідчення тих, хто надавав їм допомогу і рятував життя (1115). Опитування проводилося в 56 країнах 32 мовами.

Постійно збільшується кількість установ та країн, які мають доступ до електронного архіву. На сьогодні (травень 2012 р.) – це 11 країн та 38 установ і організацій. У 2006 р. фонд увійшов до складу Коледжу мовознавства, містечтв та наук ім. Давіда Дорнсайфа університету Південної Каліфорнії та змінив назву на «Інститут візуальної історії та освіти фонду Шоа». На сайті Інституту можна переглянути детальний каталог відеосвідчень⁴.

В Україні фонд почав проводити опитування з жовтня 1996 року. Інтерв'ю, що стосуються подій на українських землях (у тому числі

³ *Маруцак О.* Дослідження усної історії та пам'яті: «постпозитивістські» підходи // *Гілея: Науковий вісник.* – 2001. – № 43. – С. 11.

⁴ Веб-каталог архіву візуальної історії Інституту фонду Шоа див.: <http://vhaonline.usc.edu/biosearch/bioSearch.aspx>.

3423 – проведені в самій Україні), містять спогади євреїв, які пережили Голокост, ромів, свідків Ієгови, яким загрожувало знищення, учасників визволення або свідків цих подій, політичних в'язнів, людей, які допомагали жертвам Голокосту й рятували їх від переслідування. В середньому кожне інтерв'ю триває 2,5 години⁵.

Велику цінність відеосвідчення становлять не лише для *Holocaust Studies*, а й для регіональних, краєзнавчих досліджень. Матеріали можна і слід використовувати для досліджень мікроісторії. Структура розповіді містить відомості про оповідача від його народження до моменту свідчення (друга половина 90-х років ХХ ст.). Історична ретроспекція охоплює довоєнний, воєнний і повоєнний періоди. Наприкінці інтерв'ю респонденти демонстрували фото та документи, що підтверджували викладену розповідь.

Великою перевагою відеосвідчення є можливість візуально сприймати, а відтак – аналізувати поведінку оповідача. Це дає змогу не лише вивчати факти та події, про які йде мова, а й фіксувати емоції (плач, сміх), психологічний стан респондента, його/її реакції на події, що інколи промовляє красномовніше за офіціоз та сухі слова.

Ця публікація містить транскрибоване⁶ відеоінтерв'ю Марії Сидорівни Мосійчук (1927–2012 рр.). Народилася 4 серпня 1927 р. у смт Мізоч Здолбунівського району Рівненської області. Національність – українка. Освіта – середня (8 класів). Батьки – Сидір Тимофійович Слободюк та Юстина Степанівна Слободюк – селяни. Крім Марії, в сім'ї були діти Микола Сидорович Слободюк та Раїса Сидорівна Слободюк. 1946 року одружилася (чоловік – Павло Порфірович Мосійчук). Від шлюбу мала двох дітей – Любов (1947 р.) та Миколу (1949 р.). 1950 р. зі всією сім'єю як куркулі вивезені до Хабаровського краю. В 1974 р. – повернулася до Мізоча. З 1975 року працювала на Мізоцькому цукровому заводі до виходу на пенсію у 1990 р. В січні 2012 р. пішла з життя.

---

⁵ Ленчовська А. Відеосвідчення Інституту Фонду Шоа як джерело до вивчення та викладання історії ромів України у період 1941–1944 рр. // *Голокост і сучасність*. – 2009. – № 2 (6). – С. 119.

⁶ Транскрипт – письмова форма опрацювання усної інформації. Зберігає всі висловлювання респондента і характер його/її мови без будь-якого редагування дослівно.

За порятунку єврейської дівчини Софії Яківни Горнштейн під час нацистської окупації Марії Сидорівни Мосійчук та її батькам 1992 року було присуджено почесні звання «Праведник народів України» та «Праведник народів світу».

Указом президента України від 26 вересня 2008 р. Марія Мосійчук нагороджена орденом «За заслуги» III ступеня «за мужність і самопожертву, виявлені в роки Великої Вітчизняної війни, у врятуванні осіб єврейської національності від фашистського геноциду, збереження пам'яті жертв Голокосту».

Порятунок від нацистів сама потерпіла описує так: «Я, Горштейн Софія, народилася в 1929 році у єврейській сім'ї в українському селищі Мізоч Здолбунівського району Рівненської області. В даний час я проживаю в Ізраїлі в місті Хедера. Свідчу про те, що під час війни в 1941–1942 рр. я жила в селищі Мізоч. На початку 1942 року всіх євреїв було зігнано в гетто, щоб ми не мали ніякого зв'язку з українцями. А 14 жовтня того ж року німці повели нас усіх на смерть. Мені вдалося втекти, і я переховувалася в сім'ї Слободюків, де жила моя шкільна подруга Слободюк (Мосійчук) Марія 1927 року народження... У цій сім'ї я переховувалася з 14 жовтня 1942 року по 2 липня 1943 року. Для сім'ї Слободюків це було дуже небезпечно, були переслідування, а коли стало відомо, що будуть шукати євреїв у цій сім'ї, я перейшла до сестри Сидора Слободюка – Шах (Слободюк) Людмили та її сина Шаха Андрія 1930 року народження. Ці люди, ризикуючи власним життям і життям своєї сім'ї, своїх дітей, перебуваючи в смертельній небезпеці, врятували мені життя. Я дуже вдячна їм за їхнє милосердя і турботу за їхнє життя»⁷.

Автор почав працювати з респондентом як із безпосереднім свідком Голокосту влітку 2006 р. Жінка пережила польську, дві радянські та німецьку окупації. Попри поважний вік, розповідь про кожен із періодів насичена описами та деталями. У пам'яті яскраво відклалися події Другої світової війни, особливо екстремальний період, пов'язаний із переховуванням подруги-єврейки. Адже в той час щодня був страх за життя.

На прохання автора письмово описати пережиті події Марія Сидорівна відмовляла через заклопотаність та проблеми зі здоров'ям.

⁷ Кіндрат К. Зустріч через півстоліття. Як у Мізочі євреїв рятували // *Волинь*. – 2000. – 1 черв.

Тому було прийнято рішення провести усне інтерв'ю та записати події самому, що було зроблено в кілька етапів. Паралельно проводилося опитування ще одного свідка Голокосту – Володимира Марковича Бідюка (помер 2009 р.). Саме він допомагав встановити конкретне місце розстрілу мізоцьких євреїв у середині жовтня 1942 р.⁸

Порівнюючи записи розповіді Марії Сидорівни, зроблені автором улітку 2006 р., та її інтерв'ю фонду С. Спілберга від 19 листопада 1997 р., можна побачити, що вони не суперечать одне одному, а взаємодоповнюють. Завдяки відеоінтерв'ю ширше розкривається історія подій, прослідковується послідовність, хронологічна канва (тут відзначимо професіоналізм, точні й конкретні запитання інтерв'юера). Під час же записів публікатора респондентка вдавалася більше в емоційно-психологічні аспекти подій, рефлексії пережитого.

Достовірність спогадів підтверджували світлини та документи, які надала респондентка. Всі вони перефотографовані та відскановані.

---

⁸ Завдяки допомозі В.М. Бідюка з'ясовано, що пам'ятник загиблим євреям у Мізочі встановлено не на місці безпосереднього розстрілу, а приблизно за 300 м від колишнього цукрового заводу, обіч дороги. Місце розстрілу обросло багаторічними травами, а довкола мізочани вирощують городину, сільськогосподарську продукцію (картоплю, буряк тощо). За їхніми розповідями, інколи під час збору врожаю знаходять залишки людських кісток, побутові речі (металеві ложки і т. п.), місце і досі не огорожено. Пам'ятний знак, встановлений наприкінці 1980-х років нащадками загиблих євреїв, перебуває в жалюгідному стані. Після прохань та офіційних звернень публікатора до органів місцевого самоврядування ситуація змінилася: виконавчий комітет Мізоцької селищної ради 31 січня 2012 р. постановив затвердити заходи щодо реконструкції пам'ятника.

Заплановані заходи передбачали, зокрема, відведення земельної ділянки для розміщення пам'ятника по вул. Основа, виготовлення паспорта пам'ятника, проведення благоустрою навколишньої території та реставрацію споруди (спільно з Рівненським обласним благодійним фондом «Хесед Ошер»), проведення мітингу-реквієма 12 жовтня 2012 р. зі вшанування пам'яті загиблих євреїв (цього року виповнюється 70 років з дня трагедії), висвітлення подій геноциду на території Мізоча в інформаційному бюлетені «Вісник Мізоча», проведення в храмах селища поминальних молебнів за безневинно полеглих у 1942 р. (рішення № 5 виконавчого комітету Мізоцької селищної ради від 31 січня 2012 р. «Про розгляд заяви жителя смт Мізоч Р.Ю. Михальчука про реконструкцію пам'ятника загиблим євреям 1942 року» (zareєстровано № 2/17-М-6 10 січня 2012 р.)) // Архів публікатора).

Оповідачка шкодувала, що не залишилися 12 зошитів опису її життя з періоду радянського заслання до Хабаровська (1950–1974 рр.), якими розпалив піч її чоловік Павло Порфирович.

На основі зібраного матеріалу опубліковано розповіді про життя жінки⁹. В 2009 р. телекомпанія РОДТРК створила фільм (тривалістю 15 хв.)¹⁰. Події, до яких була причетна Марія Сидорівна, неодноразово привертала увагу журналістів¹¹. Завдяки свідченням старожилки автор зібрав матеріали та опублікував книгу, присвячену подіям Другої світової війни та її відлунню в Мізочі¹².

Під впливом розповіді про окупаційний режим і вбивство євреїв племінник Марії Сидорівни Олексій Миколайович Слободюк¹³ у 1992 році створив картину, на якій зображено розстріл євреїв у Мізочі (зберігається в Рівненському обласному єврейському благодійному фонді «Хесед-Ошер»). Картина має підпис «І мертвим і живим сином Ізраїлевим в пам'ять про трагедію Мізоча в 1942 році»¹⁴.

⁹ Михальчук Р. Заслужено життям // *Наукові записки Рівненського обласного краєзнавчого музею*. – Вип. VII. – Рівне, 2009. – С. 76–84; Михальчук Р. Заслужено життям // *Вісник Мізоча*. – 2009. – Ч. 1 (28). – С. 3–6 (скорочено); Відеодиск «Мізоч: минуле і сучасне. 250 років Магдебурзького права в Мізочі», Мізоч. – 2011. Розділ: Друга світова війна. – Михальчук Р. Ю. (6.49–10.38 хв.).

¹⁰ Фільм «Світлини життя», програма «Без права на забуття». РОДТРК (Рівненська обласна державна телерадіокомпанія), 2009. Мосійчук Марія Сидорівна // Архів публікатора.

¹¹ Лось Ю. Їх ніколи не забути // *Червоний прапор*. – 1962. – 17 лют.; Шилан Є., Огородник М. По шляху смерті – через 50 років // *Нове життя*. – 1992. – 12 сер.; Федорчук Ю. Трагедія // *Нове життя*. – 1992. – 14 жов.; Шилан Є. Орден – за врятоване життя // *Нове життя*. – 2009. – 6 лют.; Кіндрат К. Зустріч через півстоліття. Як у Мізочі євреїв рятували // *Волинь*. – 2000. – 1 чер.; Зайцева А. Самопожертва ціною в життя // *Вісті Рівненщини*. – 2010. – 6 січ. – С. 7.

¹² Михальчук Р. Ю. Мізоч: трагічні сторінки історії. 1939–1955. – Рівне: Видавець О. Зень, 2010. – 254 с. (далі – *Михальчук Р. Ю. Мізоч*).

¹³ Олексій Миколайович Слободюк – кандидат економічних наук, начальник міськвідділу Управління СБ України в Рівненській області.

¹⁴ На полотні (1,8 × 0,5 м) змальовано відомі з джерел факти: колону євреїв, яка йде на смерть (різні джерела наводять дані про 1,5–4 тисячі євреїв); цукровий завод, поблизу якого відбувалося вбивство (за наказом німців євреї самі викопали рів нібито для потреб мізоцького цукрового заводу. Довжина – 50 м, ширина – 7 м, а висота – 6 м (ДАРО, ф. Р-534, оп. 1, спр. 3, арк. 196)); процес убивства.

Копію відеозапису інтерв'ю (три відеокасети), наданого Фонду «Шоа», було надіслано респондентці. Публікатор оцифрував касети і опрацював (транскрибував) зі збереженням автентичного стилю і лексики.

Запитання ставилися українською мовою. Відповіді – українською та «суржиком» (суміш української, російської мови та місцевого діалекту). Інтерв'юер – Геннадій (Габріель) Тененбаум, оператор – Андрій Непосєдов. Дата відеозйомки – 19 листопада 1997 р. Код інтерв'ю: 38193-40. Загальний час (разом із показами документів та світлин) інтерв'ю – 2 год. 54 хв. 51 с. Приміщення, де велася відеозйомка, – стара будівля (літня кухня).

Тон оповідачки під час розмови загалом спокійний. Емоції (плач) брали гору, коли згадувала окремі важко пережиті події. Це епізод про вбивту єврейську жінку, дитина якої ще якийсь час пила молоко мертвої матері (1 год. 28 хв. 45 с.); рішення батька про переховування єврейської втікачки Софії Горнштейн від німців (1 год. 33 хв. 12 с.); голод депортованих, втрата продуктів харчування (цукру), що рятували життя дитині (1 год. 58 хв. 24 с.); побажання людям та врятованій Софії (2 год. 43 хв. 25 с.).

У цьому журналі інтерв'ю подано в початковому вигляді (без скорочень, редагувань та мовленнєвих правок). Такий стиль подання сприяє об'єктивнішому висвітленню реальної картини подій, надає цілковитій документованості джерелу. «Зайві» слова (повтори) у відеоінтерв'ю надають чимало додаткової інформації (психологічний стан, переживання, рівень освіченості як інтер'юера, так і респондентки тощо).

В архівних даних («Акт о зверствах, причиненных немецко-фашистскими оккупантами и их пособниками над мирным населением в Мизоче Мизочского р-на, Ровенской области») читаємо таке: «По указанию гестапо еврейское население группировалось семьями по 5-6 человек, начиная с детей грудного возраста, и кончая преклонным возрастом старосты. Раздевали полностью, отбирали ценности, а затем заводили группами по 5-6 человек в ров, приказывали ложиться всей группой вниз лицом, руки под себя и производили расстрел с автоматов и пистолетов в головы» (ДАРО, ф. Р-534, оп. 1, спр. 3, арк. 196). Часто до рову скидали не вбитих, а лише поранених. Місце розстрілу засипали землею, яка ворушилась кілька днів; вбивство євреїв та факти мародерства підтверджують архівні дані, зокрема «Щоденник ОУНівця» (ДАРО, ф. Р-30, оп. 2, спр. 83, арк. 11–11зв.); спасіння євреїв українцями (зокрема, на полотні змальовано Софію Горнштейн та її подругу-однокурсницю Марію).

[Текст хлопушки]

Інтерв'ю

Ноябрь 19. 1997 г.

**Інтерв'ююваний – Марія Мосейчук,
фамилія при народженні Слободюк**

Інтерв'ююючий – Геннадій Тененбаум.

**Інтерв'ю проводиться в селі городского типа (так в тексті. – Р.М.)
Мізоч, Ровенська область, Україна. Ведеться інтерв'ю
на українському мові.**

Меня зовут Геннадий Тененбаум (Т-е-н-е-н-б-а-у-м). Сегодня 19 ноября 1997 года, я интервьюирую спасительницу Мосейчук Марию Сидоровну, фамилия при рождении Слободюк. Интервью проходит в селе городского типа Мизоч Ровенской области, Украина. Ведется на украинском языке.

Геннадій Тененбаум (надалі – Г.Т.): Назвіть, будь-ласка, своє ім'я і прізвище.

Мосійчук Марія Сидорівна (надалі – М.М.): Мосійчук Марія Сидорівна.

Г.Т.: Будь-ласка, прізвище по складах, повільно.

М.М.: Мо-сій-чук. Марія Сидорівна.

Г.Т.: Яке прізвище у вас було при народженні?

М.М.: Слободюк.

Г.Т.: Ще раз повторіть по складах.

М.М.: Сло-бо-дюк.

Г.Т.: Ще раз будь-ласка по складах.

М.М.: Сло-бо-дюк.

Г.Т.: А коли ви народилися?

М.М.: 4 серпня 1927 року.

Г.Т.: Скільки вам зараз років?

М.М.: Семдесят, семдесят років.

Г.Т.: Де ви народились?

М.М.: В Мізочі¹.

Г.Т.: А яке місто велике рядом?

М.М.: Рядом – Ровно.

Г.Т.: Марія Сидорівна, скажіть будь-ласка, що це за місто таке було, Мізоч? Розкажіть нам.

М.М.: Мізоч – це було таке торгове містечко. Тут було багато, воно населено було і українцями і чехами і поляками і євреями. Євреїв близько десь коло 4 тисяч, євреїв. От.

Г.Т.: А чим люди у Мізочі займались?

М.М.: Люди зацікавились більшість сільським господарством, в тому числі мій батько також. Ну, питаєте мене.

Г.Т.: А як батька звали?

М.М.: Батька мого звали Слободюк Сидір Тимофійович.

Г.Т.: Коли він народився?

М.М.: Народився тисяча дев'ятсот першого року в Мізочі.

Г.Т.: Чим він займався?

М.М.: Сільським хазяйством.

Г.Т.: У вас була своя земля?

М.М.: Було в нас чотири гектари землі, була в нас корова, кінь, а часом два. Як коли, в який рік.

Г.Т.: А яким ви його пам'ятаєте у дитинстві, от яким він був? Розкажіть нам.

М.М.: Батько мій, ну як, є всякі батьки, знаєте, ну мій батько був протів батьків то був золотий батько. Він хотів, щоб ми вчились, во-первих, він хотів, щоб ми завше були опрятні, щоб ми були чисти, акуратні, і щоб ми завше говорили правду, того він нас хотів. Щоб ми не були брехуни, щоб ми були подільчиви, не обманчиви, і хотів, щоб ми вчились, вивчились, на людей були, щоб були культурними, добрими.

Г.Т.: Який він з себе був?

М.М.: Був він такий високий, широкоплечий. От, красивий, так, на вид, не те, що мій батько, що то я буду хвалитись, що мій батько був досіх пор впоминають, що він був красавець. Такий кремезний, здоровий був. Ну шош.

Г.Т.: Він освітчений був?

М.М.: Мав сім класів приходської школи такої в те время. Оця вчителька, що я вам покажу, вона ще його тоже вчила, потім мене, старенька².

В батька було 5 братів і сестра одна. І всі були грамотні братья. Один був неграмотний, шось йому не йшло. А сестра кінчила гімназію благородних тих дівиць за русского часу. Вчителька була за тих часів.

Г.Т.: А звідки батько родом?

М.М.: З ві..., з Мізоча. Звідси, з самого-самого цього місця.

Г.Т.: Він розповідав вам, чи він служив в армії?

М.М.: Служив він в армії, служив в Варшаві, в польській армії служив. Чи він там, в якій армії іменно був, чи він в кінниці був, чи він в артилерії, ті шо я шось цього не знаю. Тільки знаю, що він служив в Варшаві. В Познані був, а потім в Варшаву перекинули його.

Г.Т.: От ви казали, що у вас було 4 гектари землі.

М.М.: Так.

Г.Т.: А шо вирощували на цій землі, для чого?

М.М.: Для, потому шо це сама основна була наша піща. Україна вобше земледіл, більшу часть, земельна така житниця. Ми колись всюда, з України забирали саме хороше зерно, так як я помню, моє детство. Отбирали, отсівали, млинкували, отбирали зерно, отсилали за границу. О. Цим займалися, купляли купці, приїжджали, скуповували і отсилали. А куди там, які іменно, які там государства, я не знаю. Знаю шо в Германію отсилали, в Польщу брали, бо тому шо туди дальше отсилали, а так шо я ще дальше там мало соображаю, куди там дальше отсилали. Картоплю, яблука, садів було багато, сушили яблука. Сирі яблука, скуповали їх обично євреї, яблука і отсилали куди я тож не знаю. От.

Г.Т.: У вас була худоба?

М.М.: Було в нас корова, часом дві. Як нема одної, потім дві. А кінь тоже був, то один, то два. Батько їздив на, ну зараз є машини і транспорт такий механичний, а тоді ж тільки коні отвічали все. І батько нанімався, возив ціх, ну як купців. Десь привоз, звідси завезе якийсь товар, а десь привезе. І так жили.

Г.Т.: А хто заглядав за худобою?

М.М.: Мама, ми, діти.

Г.Т.: А як звали маму?

М.М.: Маму звали Юстина.

Г.Т.: А по-батькові?

М.М.: Юстина Степанівна. А фамілія її була Петришина.

Г.Т.: Це при народженні?

М.М.: Так, поки вона заміж не вийшла. А заміж вийшла, вона була Слободюк Юстина Степанівна.

Г.Т.: А коли мама народилася?

М.М.: Мама родилася 905-го року теж в Мізочі.

Г.Т.: Вона була освідчена?

М.М.: В мамі було десь дві класи, два класи. Такої ні, такої. Скільки, їх теж було багато дітей. Сім чоловік було. Багато сім'ї було. Дівчата всі були. Всіх треба було одіти, обути. То батькові було не посила їх вчити. Ну ше і не всякі були способні, всякі діти. От то.

Г.Т.: Розкажіть про маму.

М.М.: Мама моя, мама моя була, ну так як мама для мене, то вона і мама – добра, лагідна, спокійна. Гарна дуже була, от. Ну, ходила вона з нами в церкву, водила нас з собою, перед собою, із Колею, потім родилась сестричка Раєчка. Ну, потім ми вже їй помагали, пасли корову, навіть прями. Треба було напрати на рубашку, треба було звиткати постелі, все це треба було, це мамині руки робили. Витер, втертись в рушник, у полотенце кажуть. І сорочка і полотенце, і більйо нижнє, то все було з полотна, то мамині ручки робили. Зараз вже майбуть то вже не хотіли так робити, як тоді.

Г.Т.: Ви згадали Колю і Раю. Хто це такі були?

М.М.: Коля, Рая. Коля – то був мій брат. Він двадцять дев'ятого року. Він народився двадцять дев'ятого року 10 жовтня. В Мізочі, тут же, так же в Мізочі. Рая була моя з тридцять п'ятого року сестра. Я не знаю якого числа вона родилася, от не знаю якого числа, тільки знаю, що тридцять п'ятого року.

Г.Т.: У вас у хаті якою мовою розмовляли?

М.М.: Тільки українською, так як ми українці. Ну ми знали польську мову, потому що ходили в школу, там обов'язково було вчити україн, польську мову і, ну як вам сказати – чеська була ше мова тут, бо були тут чехи-колоністи, то ми знали, потому що ми зживалися з чехами, наші поля були. То так общалися, і добре було, і мирно було і тихо було. А зараз чогось миру нема.

Г.Т.: Скажіть будь-ласка, а якої віри були батьки?

М.М.: Мої батьки були віри православної. І діди, і прадіди, і я також – православної.

Г.Т.: Ви ходили до церкви?

М.М.: Ходила я до церкви.

Г.Т.: А де церква була?

М.М.: Церква була в Мізочі тут. От, така вже їй, було сповнилось 120 років і вона згоріла³. Построїли другу церкву.

Г.Т.: Часто ви бували в церкві?

М.М.: Часто, часто. Як неділя, так і в церкві.

Г.Т.: На свята ходили?

М.М.: На свята, Різдество, Пасха, то такі тут навіть було в нас в селі то було дико, якщо не піти в церкву в ті часи. От якось було, якось люди більше Бога познавали, було лучче.

Г.Т.: От як ви були дівчинкою, які свята вам більш до вподоби були.

М.М.: Саме більше мені то було Різдво. Почему, потому що було багато снігу. Тоді було якось дуже так, знаєте, зими були такі холодні і замерзло, можна було ковзатись, були канікули. Десять днів чи двінадцять, дві неділі було. Ми дуже, йолочку нам завше батько робив в куточку, приносив нам десь, колись ті конфети, то було в диковинку, то вже ми мали тоді подарки, конфети. А потім ще Пасха, то вже таке веселе свято було, що я не знаю. Тепло, дзвони дзвонять. Вже цвітуть черешні, оживало все, і душа раділа, біжиш і тішишся, а ще ж тоді на Паску завше напечуть шось вкусенького, а дітям тільки й треба було того. Тай так.

Г.Т.: А що готували на Паску? Розкажіть, як Паску зустрічали.

М.М.: Як Паску? Ну як, цілий тиждень, ціл, піст – то є піст. Мама нам не давала скоромне їсти, от тільки часом молоко дає, а часом не дасть молоко. А п'ятниця, то середа і п'ятниця був піст. Ну то вже там огірок, картопель, хліб, посне масло, якщо сільодка є, то велике діло. Для нас і то було добре. Якось ми не обіжались, нам достаточо було, не хватали ми там, що то дай нам того, того. Потім усе останній тиждень перед Паскою ми школою всі ходили на сповідь, сповідались, причащались. Вербна неділя була тоді як Ісус Христос ввійшов в Єрусалим. Його зустрічали з вербою, з тим, з пальмами, а тут в честь того в нас була верба.

Г.Т.: До речі, як звалася церква ваша?

М.М.: Церква наша звалася Рождество Пресвятої Богородиці.

Г.Т.: А хто був священиком?

М.М.: Був Рудіков такий, батюшка. Молодий ще прийшов. Я його помню дуже, десь. Як я його стала помнити, десь в тридцять дев'ятому році, як ввійшли більшовики, то він втік, потому що його хотіли вислати. От, його за ним слідували і він десь вночі покинув все і виїхав за границю, десь він живе, жив у Америці, а де, чи він зараз є, чи нема, я не знаю.

Г.Т.: Марія Сидорівна, а як ви в школу пішли?

М.М.: Ну, сповнилось сім років, та, а батько наш такий був, що нас хотів, що ми вчилися. Ну я пішла в перший клас.

Г.Т.: Шо це за школа була?

М.М.: Цьо була така, ну, семилітка, тут в Мізочі. Ну і я закінчила її, семилітку, тут у Мізочі.

Г.Т.: Школа державна була чи приватна?

М.М.: Не, якісь там проценти шось там давали, як якійсь, треба було, шось пристроїти, чи шось таке, то давали. З хазяйстві кожному на, ну, така бумажка приходила, в кого діти були, в кого не було дітей, все одно здавали. Ну, але то не була платна школа, ні. В школі навіть часом були обіди. Кава була чорна, кусочок хліба чорного, круглого. От обрізали нам скибку хліба, ми стояли в очерідь таку і в обідній перерив нам давали по кружці кави.

Г.Т.: Якою мовою навчались?

М.М.: Ми навчалися польською і українською. А вже тоді, як німці прийшли, вже тоді ще добавили німецьку. Тільки шо недовго ми вчилися в німецькій школі, як німці були, потому що тут стали їх викурувати трохи – німців, от, і школа згоріла і ми перестали ходити в школу.

Г.Т.: Марія Сидорівна, а які предмети ви вивчали в школі от в перших класах?

М.М.: Ну, арифметику, українську мову, польську мову, ну в першому класі рисування було, співи були і фізкультура була, більш нічо не було, і був закон Божий – два раза.

Г.Т.: Вам подобалось вчитись?

М.М.: Я дуже любила школу. Дуже. Мені то було свято, як я йшла в школу. От.

Г.Т.: А в шо ви гралися з подругами? Шо вас захоплювало, яка гра?

М.М.: Ну, знаєте, то таке було. В нас такі були обичаї, шо, в селі, то грали в подолянки, то грали в м'яч, такий, в шпака грали. Я не знаю, тепер як діти кажуть. От, це пасли корову, то там на вигоні тоже ж гралися в цього. А в школі, як ми ходили в школу, то ходили, я ходила в хор, такий школьний був і моя Софія⁴ спасьонна тоже ходила в хор. І вона грала на гітарі раньше, а я вже потім, батько десь роздобув мені гітару. Потому шо мала слух, мала голос, а не було на чому. То вже потім роздобув нам. Оце.

Г.Т.: А в школу ходили не тільки українці?

М.М.: Всі ходили разом. Всі ходили. При Польщі всі ходили ну, як сказати, разом ходили. Тільки шо євреї ходили на окремі часи єврейської мови. Ми ні, а вони ходили. Ми пробували колись. Батько казав: «А шо таке стоїть, хіба то не можна навчитись, хіба то буде лишне, як ти навчися». А я подивилася, шо там писати не звідси, не звідси, а звідси, читати звідси⁵. А, цошь не схотілося мені.

Г.Т.: Ви згадали таку ігру «подолянка», шо це за ігра така?

М.М.: А це така була веснянка, веснянки.

Г.Т.: Як в неї граються?

М.М.: От беруться за руки так, кругом, збираються діток багацько дівчат, і кільцо, а одна Подоляночка є в середині. Ну там вона співає і кланяється, ми її співаємо, а потім вибирає вона собі когось іншого і для неї друга пісня. Отаке.

Г.Т.: Як ви були дитиною, у вас була якась мрія, ким ви хотіли б бути?

М.М.: Я хотіла б бути доктором. То тільки можна було, снитись можна було тоді, потому шо за Польщі було так, шо, знаєте, большинство було наука вища до, дозволена, доступна була полякам. А як вже хтось хотів вивчитися, то в нас був доктор Фрідріх⁶ – фамілія була така німецька, ну він німець не був. Може які діди чи прадіди були, не знаю. То він мусів, то він женився на польці, полячку взяв. А її батько був професор польський, такий медик. І він, він був дуже красивий, вона – ні. Ну він її взяв, навіть ше до сіх пор стоїть його дом, стоїть, німці ввійшли, і така не те шо його вбивали, ні, просто пуля мимо ходом ішла, і втікали, ховались. Він впав, такий хороши доктор був. Ну то через те він і вийшов в врачі, тому шо він взяв полячку ту.

Чи він вихрещувався на поляка, чи ні – то я не знаю⁷. Ну похоронили його, він сам з Дерманя був, то похоронили його в Дермані. А вона виїхала з поляками в Польщу. Вона приїжджала недавно сюди.

Г.Т.: А от першу свою вчительку ви пам'ятаєте?

М.М.: Пам'ятаю.

Г.Т.: Як її звали?

М.М.: Шумовська. Анастасія Федорівна. Фамілія Шумовська. Шумовська.

Г.Т.: Чим вона вам запам'яталася?

М.М.: Ну чим, потому що то моя була перва вчителька. Вона мені показала перві ази. Перві ступені мої були. Вона була добра, вона була бездітна. Вона ніколи заміж не виходила. І вона любила дуже діток. Дуже любила. Вона навіть давала з своєї зарплати теї бідним діткам, вона купляла одержу, взуття. Як хтось довго не йде в школу, там сидить на печі, немає шо взути, вона приходить додому, провідає, і купляла для цих діток, багатьом сім'ям якісь чобітки, чи шось. Ну нам вона не купляла нічо, потому шо батько якось так старався, щоб ми хоч як-небудь зводили кінці з кінцями. Ну, ми ж не були вже на такій точці, щоб нам хтось давав.

Г.Т.: Ви вже згадували про якісь зміни у 39-му році.

М.М.: Ну, в 39-му році, то було 17 серпня ввійшли до нас, 39-го року 17 вересня, то був август, вересень, як же ж то вересень, по-руски забула – сеньтябрь, 17 сеньтября. От, то ввійшли до нас совети⁸. Але ж вперед ну ми почули, шо німці напали на Англію, шо вже йдуть на, забрали Польщу і вже нам хочуть, підійти сюди. Напротів їм вийшли советські войска. Войска були такі нищі, такі обдерті, такі нещасні, голодні. Ну їм такий був приказ, щоб ніхто, люди давали їм шось-небудь, але їм було, щоб не покорились, ну як сказати, не унизились. О.

Г.Т.: А хто-то вас у Мізочі. Стояли якісь війська до цього, польські?

М.М.: Отут стояв польський гарнізон і він навіть пробував отстрілюватись. І тут пару поляглю, тих легіонів, як вони казали. Ті щельси, щельси називали тих солдат. Вони були гарно одіти, були в хромових чоботях всі. Там був військадрилья, ціла була їх. Ну і вони їх гарно пітали їх, гарно їх кормили, ну і там постель, у всіх є, бо колись нас водили, польська школа водила нас і в гарнізон. Тут, щоб ми подивились як,

тут було, ну поміщик Карвіцький⁹. Він мав одного сина. А оті землі, що тут зараз туди, в сторону Півча, то всі були панські землі, ні одного чоловіка. І от більшість людей, ці вони мало землі мали, вони йшли до пана робити, баграчили. Він там при тому імені своєму, він мав такі хатини. Ну і там квартири такі були. Шось-шось не так, не подобалося, за фраки, чи то зима, чи шо, він не питався, викинув та йди шукай собі. Я б не сказала, що такий рай був і при Польщі. Воно шось зараз похоже на ту Польщу таку.

Г.Т.: А от як увійшли Червона Армія, тоді в 39-му році, як ви згадали, шось змінилося для вас, для мешканців міста?

М.М.: Ну для нас як змінилося. Змінилося те, що панську землю роздали селянам, ну недовго радувались нею¹⁰, побули. То було в 39-му році і в скорості ввійшли, деяких повивозили тоді, повивозили на Сибір. Хто був там на прицелі, якомусь їхньому шось не до вподоби, я вже не буду досконало говорити, тому що вже пройшло багато років. Деякі замічали, чи він багатший чи шо там, чи так, якусь політику пришивали їм, їх виселяли. Ну в сорок першому році прийшли знов німці, вони не довго були. Я не знаю як би було далше, як би не прийшли німці. Ну, стали закладати колгоспи і тут прийшли німці і перебили їм ці колгоспи закладати. Німці прийшли в сорок першому році, зразу вони тихенько прийшли так, по головці гладили, не зачіпали нікого¹¹, нічо, но, як їм треба було якесь поросся, чи шо, то вони заходили на двір, вони не питали, чи тобі, чи ти хоч його дати, чи ти його не хоч. Шпичку вбік, закололи, похохатали. Яєць, яйка єсть, млеко єсть? Давай. І, ну, люди вже побачили, шо тоже не пахне медом і оттак од одного іга в другий вскочили.

Г.Т.: Марія Сидорівна, я хочу, щоб ви трошки повернулися ще назад, як в 39-му році прийшли червоні. Ви продовжили вчитися?

М.М.: Да, так.

Г.Т.: А от, предмети, які ви вчилися, вивчали, якось змінилися? Шо змінилось?

М.М.: Ну, ми добавили нам німецьку мову, вчили нас, тільки німецьку, англійської не було, навіть вчителя не було англійського. Ну може, тому шо чувствовали, шо то ворог їхній первий, німець тут рядом. От, ну шо вже нам добавилось.

Г.Т.: А польську мову вивчали?

М.М.: Польську, ви знаєте, вже поляків повивозили тоді в 39-му році на Сибір¹². А хто не десь тут не був, то виїхали туди в Польщу і вже нас польської мови не вчили, не вчили при советах.

Г.Т.: А закон Божий?

М.М.: Закон Божий тоже ні, тоже не вчили.

Г.Т.: А підручники старі були, чи якісь нові вже привезли?

М.М.: При советах в 39-му році видали нам нові підручники. Може їх там в Росії бракувало. Нам, вони зразу не було, а потім дали.

Г.Т.: Російською мовою були підручники.

М.М.: Ні, була історія середніх віків, нас вчили, за Юлія Цезаря, там таке-сяке, за Італію. Таке, що воно мені непотрібне було, я його, не цікавилась ніколи ним. А своєї історії нам не, не цей, не вчили, тільки Енгельса стали говорити, за Сталіна, за, за Леніна. Оце пішло вперед.

Г.Т.: От ви казали, що ви в хорі співали.

М.М.: Так.

Г.Т.: А які пісні співали.

М.М.: Які ми співали, співали народні пісні, співали оці такі, ну як сказати.

Г.Т.: Ви ж українські пісні співали?

М.М.: Так, українські: «Широка страна моя родная, много в ней лесов, полей и рек»¹³. То цю нас вчили, потом «Суліко», там таке о, є, ну русские, о.

Г.Т.: Скажіть будь-ласка, а от ставлення тих, хто прийшов сюди до населення і ставлення населення до Червоної Армії яке було.

М.М.: Ви знаєте, солдати гарно відносились до нас, не буду казати, а от вже якесь-таке почалося, так як то віроломство якесь, якесь награвленіє людей, знаєте. Оці люди, которі, которі, як вам сказати, наїхало багато з Росії людей. Їм зразу дали і квартири, і умовіє такі луччі поставили для їх. О, і, якраз така слезка стала, знаєте, за людьми. Люди такі якісь вже стали, ну, неспокійні, невільні, знаєте, вже залякані були.

Г.Т.: Марія Сидорівна, зараз ми зробимо перерву на заміну касети.

М.М.: Угу.

Г.Т.: Марія Сидорівна, ви, ми зупинились на вашій розповіді про зміни у житті людей у Мізочі під час, коли прийшли, прийшла Червона

Армія 39-му році. І ви розповідали нам, що якась сліжка почалася, будь-ласка, що це за сліжка була, що це за відносини.

М.М.: Ну, яка сліжка, вишукували от. Я, так як на мою думку, тоді я вже ж була більшенька. Вже ж тоді, не така вже була мала, вже щось розуміла, і ще мені осталося в пам'яті, то було те, що, якось людям не довіряли, цим західним людям. Потому що вже ми були, там були східняки, а ці ми, з Західної України. Тут ще була церква, тут ще були священники. Тут ще було якось так більш божественно, ще віра якась, надія якась. А там вже все, ті мати, перемати те все пішло дике, знаєте. Та я це помню. Заходить в хату і не питає там, чи стара, чи мала, там мати, туди-сюда, знаєте, такі, от-такі словечкі. То це правда. То те в мене в пам'яті осталося. Його ж не викинеш з пам'яті. Ну і потом ще довір'я не було на цю Західну Україну.

VTS_01_2

Считали, що то вороги народа. Вони так понімали, що то вороги народа. А на самом ділі які ж вони були вороги народа, як ми були українці, просто українці. От і все. То вже сліжка була така, що чи, щоб не піднімався, щоб бунта ніякого не було, я так понімаю на сьой день.

Г.Т.: Ви казали, що вже тоді багатьох вивезли до Сибіру.

М.М.: Так.

Г.Т.: З вашої родини, з ваших родичів, чи хтось попав у цей потік.

М.М.: Зараз подумаю, щось я не знаю.

Г.Т.: А знайомі може, сусіди.

М.М.: Оця моя тьотя була на списку на висилку, батькова сестра. От, потому що вона була грамотна така собі, така інтелігентна, а тоді інтелігенції не любили, ото але ж прийшли вже німці, та й.

Г.Т.: А з батюшкою що вони зробили?

М.М.: А з батюшкою що вони зробили, пото, його хотіли арештувати і забрати, вивезти десь, хто його знає. Тоді розстрілювали багато. І він хтось його попередив, він утік, батюшка¹⁴.

Г.Т.: Тобто у вас осталась церква без батюшки?

М.М.: Він остав, він втік, а потім дали другого, вже дали того, якого вони хотіли.

Г.Т.: А от, в той час, ви щось чули про війну, яка іде у Польщі, що німці там у Польщі.

М.М.: Чули, були такі.

Г.Т.: У вас тут може біженці були.

М.М.: Звідти не було таких біженців, щоб втікали, потому що вони напирали, то поляки наоборот ішли сюди. А тут їх зустріли совети і за фраки і на Сибір. Там багато було на Сибір, вже як і мене повели, то там були поляки.

Г.Т.: А від кого ви чули про війну, що там.

М.М.: Ну, тоді ще якісь, десь, хтось якісь мав прийомничок чи що, тоді було дико, то не було такого, навіть простенького радіо не було ні в кого. Але були такі люди, що мали, ходили. От у нас такі були, як вам сказати, такі були, «Просвіта» така називалась. О. То там було, скидалися люди по скільки там грошей, мали те радіо. Казали радіо на лавці. Ну то там приходять, побалакають там, почують, і вже шу-шу-шу, шу-шу-шу, приходять і розказують, вдома обсуждають як там. Як десь почули, що вже таке хтось там розказав, чи щось, слух пустив – всьо, забрали вже і не знаєш нащо, і було так, що і на сей день нема його.

Г.Т.: А от ваш батько, він же бувший військовий, що він казав про цей час. Чи боявся він, що буде війна і тут, і щось розповідав таке.

М.М.: Він казав, що ця війна нам нічо доброго нам не принесе. Потому що він казав, що німці, вони такії, що вони не покораються нікому. От, і він не признає, він тільки признає саму свою націю. Так батько говорив нам, дітям. А всі нації, то, то навіть не второстепенні, а щось отакі отходи. А їхня кров, то вони казали, голуба кров в нас. Як червона навіть, а голуба. Таке було мненіє у ніх.

Г.Т.: А чим батько займався в той час?

М.М.: При німцях?

Г.Т.: Ні, ні, от 39-й рік, як прийшли червоні, що він робив.

М.М.: В 39-му році, як прийшли, то він вступив в ряди міліції, але він не довго був, три місяці, пока встановилася власть. А потім він пішов в сахарний завод. Там робив завхозом. Все.

Г.Т.: Тобто батько вітав, що прийшли червоні, що заняли цю.

М.М.: Шо, що?

Г.Т.: Шо, що Україну об'єднали, батько привітав це?

М.М.: Ну, бачте, воно щиталося тоді, як Польща була, що ми були угнітьони. На самом ділі, то народ ждав, народ ждав, ну як побачив, що то не те, стали в людей одбирати все, кусок хліба, як стали те, вони, як побачили, що тута ці солдатики приходили, побачили, що там є якоїсь мішок сушини на горі, то то було: «Ой, сколько компоту, я столько компоту в жизни не видал». Ну то шо то є мішок сушини мати сухих фруктів. Шо то є, в селі. Як хтось має садок, і має ломачья якесь-таке, висушила собі на Різдво там чи на Паску чи шось такі-якійсь галушки зварити. То хіба тобі він кулак, чи він шось має. Ті люди соп'ячилися в цьому, ви понімаєте.

Г.Т.: Шо, одбирали? Одбирали?

М.М.: Ну як, як мене одібрали? Так і всіх одібрали. Тоді ше я ж була мала, тоді тоже багацько повивозили, ше за первих советів.

Г.Т.: Отже, батько пішов з міліції і на цукровий завод. А ким він там робив?

М.М.: Він, на мою думку, він розачаровався в тому всьому. Він заводом був. Всьо.

Г.Т.: А цукровий завод, то був господаря якогось, чи.

М.М.: То був, був він. Він строений в 901 р. не, я от не помню¹⁵.

Г.Т.: Як батько пішов робити, то він до господаря пішов робити, чи то вже державне було підприємство?

М.М.: То вже було державне. Вже совети прийшли, то вже було державне. Бо той десь утік. Гаупман, чи шось таке. Гавптман, він був єврей. Він був перед росіянин був, а потім в нього, він заклад в його якісь гроші, такі я так помню шо балакали колись такі батьки, шо він вклав гроші. Ну, пролетів трохи, йому треба було шось робити і він позичив в нього гроші, проценти нарости і він не мав, чим їх віддати, і той єврей забрав цей завод. А шо, як точно, я не можу сказати, то вже не в моїй пам'яті. Я не можу сказати. Ну, не можу.

Г.Т.: От ви згадували ще, як німці прийшли. Як от для вас, як ви взнали, що почалася війна, як вона для вас почалася?

М.М.: Був, то була неділя 22 червня, 41-вого року. І такий був день гарний, світлий, ми вже кінчили школу, от, батько був такий веселий, такий був. Як вам сказати, ну, так як неділя. Слухи йшли, що буде війна. Були слухи, но ніхто не знав, коли вона буде, і всі казали,

шо то ніколи не буде, шо таку страну, як совети, хто побідить, німець, там німців горсточка, а то страна большая, шо там казати. О, тут чуем по радіо об'явили – шо війна, Київ бомблять. То, вже самольоти гудуть. Їден за другим самольот летить у-у-у страшно. Просто переворот. А як легіли, то танки на бомбу лях такий наганяли на людей. Навіть нікого нема, навіть в полі – бух, бомба вилетіла. Ну, страх на, нападав на людину. І, вони прийшли, зайняли вже десь там Київ, чи де, покидали парашути і нас ше було тихо. В нас ше тішина була. А потім вже на другий, чи на третій день приїхала розведка мотоциклів німецьких¹⁶. По троє в мотоциклі, по двоє і по четверо. Таких в нас мотоциклів тоді вобщє не було. Там як десь мотоцикл приїде – то диковинка була. І, ну розведка, а ці вже отступили, совети. Ну і так тихо. Шо тихо, без вистріла, тільки трошки повпиралися там. Там убитий, там убитий, ну, прошла та сумотоха і всьо. Вже німці, вже йдуть по хатах, шукають яєць, шукають молока, де яку жінку чи дівчину шкурнуть. Знаєте, таке було нахальство. От, ну так йшли вони. Так батько восприняв, каже: «Ото діти дивіться, то вже страшно шось таке, буде такий геноцид»¹⁷. Я навіть не знала, шо таке геноцид.

Г.Т.: А вже він тоді сказав.

М.М.: Да. Шо вже, не знаю, як я буду один із тих. Ну шо ж, без нічого. Зайшли, вже в Києві. Тож ви не думайте, шо то так хутко. Вони самольотами туди залетіли, а тут шо їм, парашутив наскідали. Їден за другим парашутист летів. І тут пооставалися деякі ті, то ескадрони тіх солдат наших. То зараз, як вони тако оточили, в плен. Навіть нікто не ожидав, шо так може бути, шоб так в плен легко здалися ці їх. Ну не було чим, чи то було вредітельство, чи шо, не було чим одстрілятися тим бідним солдатам. Понімаєте.

Г.Т.: Тут у вас у Мізочі теж полонені були?

М.М.: Не, не було. Було так десь там, в житі десь. Чи ранений який, то їх стягали в кучу і забирали в те, в лагер.

Г.Т.: А тут які порядки?

М.М.: Де?

Г.Т.: От в Мізочі. Які порядки встановили?

М.М.: Ну тут, зараз після того стали наводити, прилетів, приїхали німці. Тут був поміщичий дом. Шабльовська така пані була. Вона втікла

із свого дому. І в той дом і ше в Мацека, в чеха, тоже в дом влізли, ці, німецькі ці, як вони, лядвїрти вони називались – ті, шо, як вам сказати, так якби начальник поліції німецької¹⁸ чи шось отаке. Я, я так соображаю. Я не знаю як вам сказати, хто вони такі були. Ну, такі були. Вони собі шукали тоді таких людей, которі їм ішли на службу до їх, в поліцію, і організували свою поліцію. По Ровно, по Здолбунові вони точки свої зробили, гарнізони поставили і все. Вже занята, окупірована земля. І вже навіть не то шо на світі, все вивозили – і жито. Є така, така пісня тоді була. Тоді жорнів ніхто не знав, були вітряки, були млини. А то співали пісню:

«На Україні руля чорна, та руля чорна, та гей.

В кожній хаті шумлять жорна, та шумлять жорна, да гей.

Встанем вліво, вправо-вліво, щоб їсти не хотілось...»,

шось я вже, тоже забулася. Ну така вже, складав народ. Наш народ такий, він спосібний і вчиться, і співучий, і мальовничий. Так як та Україна мальовнича, такий наш народ. Ну чому він такий нещасний? Я тако подивлюся, я була, я читаю Біблію, я читаю Євангелію. І я дивлюсь, що наш народ схожий дуже до єврейського народу. Я там перечитала, як Мойсей виводив з Єгипту людей, потім ті всякі ті гонення. Я перечитала Ісаю. От і там написано. Ісаю дужа гарно, саме гарніше пише за всіх пророків, за тих ваших єврейських. То пише він, шо тоді буде добре, як мечі і серпи, як оружие перекують на, на лемеха і на серпи. Отоді тільки буде добре на світі. А де ж буде добре на світі, як стільки роблять ще оружия. І ще їден з другим не може, і їден з другим на так. І от хочуть підписати те ООН. На мою думку, воно ще більше загострить, я так я думаю, як баба собі. Не раз лежу собі і думаю. От, я читаю собі з того Святого письма. Воно так, чи воно, ну еслі каже. Колись батько мій читав колись Євангеліє, дай таке: «Євангелія так гарно написана, що вона підходить підо всі, підо всі времена». А на самом ділі то не так. От це двохтисячний цьой рік, може воно не потрібне, шо я цьо говорю. Бачите, там пише так. Писалось, шо будуть засновани павутиною там, ну, атмосфера вся. І будуть дротом, то то є дріт. Розмова, не було ж того. Не було телеграфу, не було електрики. Це написано в Євангелії. Тоді ніхто не думав за неї. Воно збулось. Тепер написано те, що, написано те, що, як вам сказати, зараз.

Г.Т.: Продовжуйте, будь-ласка.

М.М.: Тепер написано те, що, зара, така ненависть така. Ше такої не було, як світ существує. Воно мусить до чогось зійтись. Конця світу не буде. Бог не на те создав світ, щоб його знищити. От, і він любить людей, і любить світ. І вже був потоп. Вже вони уничтожать. На самом ділі був потоп. То дійсно був потоп. Хай воно мені ніхто навіть не каже. Потому шо воно було. І от Вавілон. Тоді, як були зійшлись всі під Вавілон і схотіли дійти до неба. То тоже страшне, і зараз тоже лізуть, вже не знають куди лізуть. Перебой якийсь буде. Не дасть, не допустить Господь. І там сказано, що пророка Диниїла сон такий Водухонасара. От, і йому одгадував, хто одгадував, Диниїл одгадував, тому царю єврейському. То він сказав, шо, шо буде велика мерзость і запустеніє. От, то знаєте, шо тоді буде, е, то, то буде близько той кінець. А от зараз настояща мерзость і запустіння. То вже в Євангелії пише. Откровення от Іоанна. Там написано: «Когда увідіте мерзость і запустеніє речьонную через пророка Даниїла, знайте, что близько при дверах». Оце і єсть. І там, і все це, все, докупи його еслі так, ну як. Воно їдне з другим пов'язано – і Біблія і Євангелія. Воно підходить все до одного.

Г.Т.: Марія Сидорівна. Отже, прийшли німці, почали збирати поліцію.

М.М.: Так.

Г.Т.: І який порядок встановився тут?

М.М.: Ну який порядок. Порядок такий. Ой, змикає ноги. Такий порядок був, шо стали, потреба стала, вигнали солдат на війну німці, а вдома остались жінки і діти¹⁹. Треба було робочу силу. А українці ж робочі. То збирали діток таких, підростків, мужчин. Шо хтось мав викупитися з цим, то ше викупився. А, ні. То раз викупився, на другий раз, а потім знов стали, і зганяли в Германію на роботу²⁰. Цілі ешелони вивозили людей. І ці при допомозі цих німецьких солдат в поліції. А поліція була месна, з цих людей²¹.

Г.Т.: А от прийло 1 вересня. Ви пішли в школу?

М.М.: Як прийшли німці?

Г.Т.: Так.

М.М.: Я пішла в школу. Але ми довго не вчилися в ній.

Г.Т.: А вчителі ті ж самі були?

М.М.: Був в нас Сікорський вчитель-поляк. Була в нас Івашкевічова. Вона теж полька була. Була ця Шумовська, була Шисселювна, єврейка, і була, то вона вчила німецьку мову.

Г.Т.: Ви казали, що недовго провчилися.

М.М.: Недовго.

Г.Т.: Скільки?

М.М.: Тому що закрили школу, потому що туди навезли, в школу навезли, навезли солдат німецьких. Вже підготовка йшла до того, щоб євреїв нищити.

Г.Т.: Це який місяць був?

М.М.: В сорок першому році ми пішли першого вересня в школу. Ме досі недовго. Ми десь, може коло року ходили. Потому що, зараз я подумаю, пождіть, то був сорок первий рік. Да, то десь було, десь так до весни. Ходили, мені були дуже ноги об вавки вкрили ноги. Я мусіла сидіти дома, не було що взути в мене так. А вже ж була більша і я покинула. Була весна, так тепленько і за нами і в нас ішло дві дівчатки з школи. І за нами йшов солдат-німець. Ішов куди ми повернем. І він до нас, не зачепив нічо. А десь через день, через два прийшов сюди до нас, на двір. Батько подумав, що то вже по нього душу прийшов. А він прийшов і став говорити, що шось там метхін, шось там каже так, що, що я дочка, батько сів. Але видно, якийсь він був не такі, як всі німці. Потому що вони як розговорилися з батьком. Той не знає тої мови, той не знає тої мови. А як стали говорити, то він каже так, що Сталін і Гітлер, треба зав'язати таку торбинку, мав з-під махорки, така зав'язувалась, в один мішок, всунути, і кин, і прив'язати камінь і кинути в Чар, Шварц Шмер, що в Чорне море треба кинути їх. От Гітлера. То батько думав, що він ходить випитує, що він якийсь шпiон. Каже, чорт його знає, де він узявся, де ви його взяли. Я кажу, я не знаю, він йшов за нами, ще позавчора. А він видивився, і тако прийшов. Ну то, він такий непоганий був, так як то, як всі німці. Той він казав, щоб, навіть так казав, що тоді-тоді німці підуть на село, що тоді-тоді підуть ловити людей. Отаке він говорив. Оцей солдат. Солдат, німецький солдат. Так шо.

Г.Т.: Вам вдавалось когось попередити?

М.М.: Ну чого ж, як вже сказали що, сказав що будуть ті, будуть забирати в Германію, то, він може ще хтось десь сказав, то люди такі були, що ховалися, тікали. От-таке було. А потім вже начав той, вже й євреїв стали виганяти на роботи, копати якійсь рови, якійсь там траншеї²², що-небудь таке. І в сорок другому році, ще навіть не було сорок другого року. Ще начало сорок другого року. Їх загнали в гетто.

Г.Т.: А де було гетто?

М.М.: Гетто було там. В центрі, в Мізочі. Об, об колючою проволочою обснували його і зганяли їх з хатів їх, з крайніх в одну, в центр так, щоб їм, вони всі були при купі. Там їх було по-багацько в хатах, топити нічим було. Вони так мерзли. Тільки що їх було багацько в кожній кімнатці і вони дихали тим, то нагрівалися трошки. То та Соня вже тоді до мене прибігала. От, то дамо їй то картоплі, то цибулі, то молока, то якийсь кусочок сала.

Г.Т.: А їх випускали вільно в місто.

М.М.: Тоді ще пускали трошки. Ще вони ходили, тільки їм пришита була зоря, такий круг з такими шестикутними, ну, такі ромбікі, шестикутна зоря²³. Жовте, тут і з-заді. І вже, щоб то знати, що то, а як не маєш того, то вони там не дуже приглядались. Ну, а вона така була, непохожа, вона якась як стала старіша, то чось така вже якась змінилась. А тоді вона не була похожа на. Ну така була, коси в неї були такі довгі були, аж нище пояса. Товсті, чорні, як вороняче крило. О. Ну й так вона бігала до нас, ну й бігала собі дитина. Я ще в нас тут через дорогу був Янкель. Він мав Мойша, Фрейда, Віктор, Вера. Час вроді цей. То йому помагали з Америки, з Палестини сестра була його. То вона йому висилала [нрзб.] парадних Пейсах і ще якось Ханука²⁴. То йому кожний раз висилала то 25 доларів, то 50 доларів при Польщі, то він цім питався. Він цім, помагала йому сестра. Він мав оддишку велику. І бідний такий єврей був, він не мав чим. Єсть, були такі євреї, що вони, ну купці якійсь були, магазини свої мали. Він поки-шо крепший був, ото шось мав, а то він такий бідний взяв, прийде до нас, до хати. Він прийде, Вера прийде. Мама подоїла молоко, якби спіла тільки роздати по, по кружечці молока.

Г.Т.: Це вже коли вони в гетто були?

М.М.: Ні, ще не були в гетто, ще не були.

Г.Т.: А як їх прізвище було?

М.М.: Янкель Бродський.

Г.Т.: Це його родина напроти вас жила, так?

М.М.: Да, отут, зараз тут через дорогу. Вже там нема нічо, тільки ше один льох остався їхній. О, і Хана – жіночка була в нього, ну, така добра була людина, дуже добра. Вона мамою, з мамою така була подільчива якась, мама їй шо-небудь спечуть, чи шось, якийсь пірожок, кіхлики такі були єврейські, то ми дуже їх, вони нам подобались. То вже мама шось-небудь своє їй дає. А вона нам своє дає. Шось, шо вони мають, маца як їхня була, така поколота. То вже ми ходили туди лакомитись на мацу. А чого ми ходили. Бо їм не можна було зажигати світло. То вона кличе мене чи Колю. Запали їм там свічки, такі є підсвечнікі.

Г.Т.: Так кожного вечора?

М.М.: Не, тільки в свято було якась. Чи субота. То ми їм зажигали свічі²⁵, то вони вже нам дадуть якогось кіхлика, то нам вже було тоді. А мама вже їй там молоко, їм розчиняє, пече, вона пекла хліб сама, хала²⁶. Такі круглі хліби гарні пекла²⁷. О.

Г.Т.: А от як зігнали населення євреїв у те гетто, шо ви казали. Якось населенню сказали для чого це робиться. Чи може оця шо дівчина, шо до вас приходила. До речі, як її звать і прізвище.

М.М.: Софія.

Г.Т.: А прізвище як?

М.М.: Горштейн, Горнштейн. Батько – Яков, мама – Блюма, братік Боря був, сестра – не помню, не пам'ятаю.

Г.Т.: Але для чого їх туди всіх у центр?

М.М.: Ну для чого, видно, щоб вони не розбігалися, щоб вони трошки вони тікали вже. Находили собі такі лазейкі, кудись ви в Росію туди проникали. Тоді ж багацько з клунками з тими ходило тоді людей, нанімали якісь там позки, десь їхали, десь хто його знає, мали десь знакомих, чи шо. Ну доста, от з Мізоча достаточо було виїхати навіть в Хмельницьку область, і то вже там їх не знає, він мову українську знає, десь причісувались, десь робили, шось в'язали, шось шили. Е, євреї дуже, як вам сказати, такі спеціалісти були, кравці дуже хороші і портніє. От, шили гарно, сапожнікі були і ще, е шили упряж кін, для коней. Ну, шо вони ще робили таке. Ну, бондарі були, такі бочечки клепали, там все, ну, таке, домашнє, таке, шо те потрібно було для людей. І добре

було. Ці робили шось, цім платили і так обходилися. І багацько торгівлею занімались в нас.

VTS_01_3

От містечко гарне в нас було. То районний центр був тоді.

Г.Т.: А зараз зробимо перерву на заміну касети.

М.М.: Угу, добре.

Г.Т.: Марія Сидорівна, ми зупинилися на вашій розповіді про влаштування гетто у Мізочі, і про те, що ви розповідали, про те, що Соня Горштейн приходила до вас за харчами.

М.М.: Так.

Г.Т.: Отже, будь-ласка, розкажіть, а оце гетто, яке знаходилося у центрі міста, воно якось охоронялося?

М.М.: Воно було загорожене колючою проволокою і ше були підключені там такі енергійні тії, ну вони не такі страшні були, шоб вже вбивали, але так, ну сцепене так крепко. Тоді світла вобщє було трудно-тяжко в війну, ну шось там для ляку робили. А вона в мене була, Соня, дуже отчаяна дівчина. Вона могла і навіть вискочити навіть на коня. Ви не думайте, що така. Подивіться на неї. Хто подумає, що вона така. О, і еслі б вона була така несміла, вона була б не вижила. Ну вона не подивилась ні нащо, батьки вже її погнали, а вона узелочок під руку і побігла на берег туди. Над став, над таким болотом вони жили. Вона впала в грязь, вся була в грязі. Така, знаєте. Все мокре було. І вона прибігла до нас. Да, я ше ж не розказала як. Вони побули там час, туди здавали люди даже цілі корови, були такі люди, що здавали їм підтремку, були. Навіть одного чоловіка, фамілія Парфенюк Терешко, його вже вивели повісити на площу і зізвали людей, дітей з школи всіх. От, то було ше два євреї, то так, як Ісуса Христа розпинали на Христі, було два розбійники, так цього чоловіка поставили всередині, а два євреї по бокам, которі доставляли піщу цю в гетто. А цей чоловік находив корови, різав, сам готовив, заготовляв це м'ясо. То вони, є його, підбігла до нього одна єдинственна дочка. Вона схопила його за руки, за ноги. Там падала, просила, що не вбивайте, не вішайте батька і вони його отпустили з таким, що він ніколи не буде цього більш робити.

Г.Т.: А то шо, була заборона, туди їжу носити?

М.М.: Ну де ж ви бачили. То ж було таке, що страшно. Він крадькома, це давали. О, і він, а ці два повісили євреї, я не помню фамілії. Може брат помнить, я не знаю. Те було на площі, серед городочка нашого, містечка. Ці люди були повішені, а цього отпустили. І він тоді, зара, молодий. Він з мого батька року. Його, зара, посивів всей, білий став, як молоко. І вже він помер. Як би він жив до сіх пор, він багацько дечого розказав би, ну нема його.

Г.Т.: Софія розповідала, яке життя у гетто було, коли прибігала до вас за єжею.

М.М.: Ну як, бо голодали ж вони, що ж там казати. Недостаток був піщі, то, то такі десь шукали, а то багацько їх було вже і розбрелося, знаєте, той туди, той туди. Той евакоірувався з советами багацько таких було, то й вони і вижили. Дратва виїхав, такий був наш знайомий добрий. То виїхав в Росію і десь він там спасся. Потом вернувся, вже після війни, вже батька не було. Нас шукав, найшов на пожариську. Вони виїхали в Ізраїль. Зара тільки їхній син є і дочки, а вже батько і мати померли.

Г.Т.: А що далі було.

М.М.: О, ну, далі було, виганяли цих людей на роботи, такі, мерзли вони крепко. Ну і вже там, чуєм, постреляли євреїв, то там, то там. Аш уже дошло до Мізоча. Звечора якійсь-такий шухер піднявся. Казали, що наїхало жандармів якійсь. Ну ше ніхто не думав. І їм сказали на другий день. Сказали, збирайтесь, потому що повезем вас на станцію. В нас тут є вокзал. Повезем вам, вас в Германію на роботу. Ну, хто вірив, хто не вірив, хто успокаював сем'ї. Ну, більш-менш то була, ну як вам сказати, така, щоб не панікували вони. Збирайте свої дорогоценності, шось одівайтесь, лучче, тепліше. Так і було сказано. Ну, і як вони там, як вже знаєте, як людина знає, що то вже таке. І сюди, і туди думає. Може й виживу, а може і ні. Ну то брали ті цінності, та й ішли з ними. От. І вийшов рабін. Крик піднявся. А він сказав, що йдїть. Рабін вийшов. Ну і погнали цих людей. Ну, дехто остався, дехто остався там ше в тому гетто. Ну, то я не знаю, чи його євреї запалили, чи його німці запалили, щоб викурювати їх²⁸. Звідти дим буде душити, дай буде тікати. То багацько дорогою їх побили²⁹. І гнали їх так, ну як вам сказати, рядками, так, як пленных. Німці гнали, бачили коли-небудь в кіно.

Г.Т.: Коли це відбувалося?

М.М.: Це було 14 листопада. Було свято Покрови.

Г.Т.: Якого року?

М.М.: Сорок другого року. Сорок другого року, 14 жовтня. Був празник православний, Покрови. Ну запомніть одне. Я не бачила, я не буду казати бачила, але людей багацько бачило, що тоді, як їх вели, то світила зірда серед білого дня на них³⁰. Сопровождала їх, так дорогу давала. То бачило не бага, ну, багато людей бачило це.

Г.Т.: І куди їх погнали?

М.М.: Їх погнали за сахарний завод. Там є рів, там колись, Глиняники казали, що там глину довбали на цеглу. Цеглу робити, кірпіч. І туди погнали. Такий обрив високий був і туди погнали їх. І там вже розправлялися з ними з пулемьотів, з тих, ну, як вам сказати, з гвинтів-вок³¹. Із, як то, він той звався, автомат, що носили. Ну автомат. І нагани всякі, із овчарками йшли за ними німці. І поліцаї були тоже³².

Г.Т.: Люди бачили?

М.М.: Ну чож не бачили.

Г.Т.: Як розстрілювали?

М.М.: Ну а чо ж ні. Бачили, канешно бачили. Я вам ще розкажу один случай. Вже їх погнали. Ну, ше до вечора в Софії. Да, ввечері прибігла до нас Софія. Мене не було вдома, в хаті. Бо такий шехер, шум, там стрільба, там бах, то народ такий, пожар, знаєте, то думаєш, шо-то таке случилось. Шо така, нещастя таке прийшло. Ніхто не спить, нічо, і ми, батько, мама десь були ми на дворі, чи коло сусід, чи де. Коля був один, сам вдома, в хаті. Вона прибігла, як застукала в окно, і так руки, в грязі отакі отак наставила, а він злякався, ну вийшов, ой. Колу отчини. Він їй открив. А де Марія, де батько, де мама. Він каже: «Не знаю. Десь пішли». І. Позови їх. Ми прийшли в хату. Як я тільки в хату, вона: «Ой, Марусю, проси батька, щоб мене не вигнав. Мене заб'ють». Батько заходить: «Успокойся дитино, успокойся». Закрили ми хату, не світили ми світла. Мамі каже: «Юстино, грій воду». Погріла мама, завше в печі, в русській печі, завше є тепла вода. Помили їй голову. Там, ноги, все. Дали їй кружку молока, хліба. Батько пішов на гору, видер нору в сіні і «Спи дитино. А день покаже, що робити». Вдень же ш, вночі ніхто не буде шукати, а вдень буде видно. Виведем в крайнім случаї на город чи

де-небудь, шось буде. Ну вже пішло, а батько, мама каже: «Сидор, шо ж буде, нас поб'ють, як зловлять. І в нас же ш так їсти нема шо, тоді трудно було вже, бо пообдирали геть, бо сорок перший, другий, третій рік». А батько каже: «Не журись. Де ми їмо п'ять, там шостий завше коло тих поїсть». Той ложку, той ложку. І поїсть.

Г.Т.: А п'ятьох, ето хто ж тоді жив разом?

М.М.: Батько, мама, нас троє дітей. П'ять нас чоловік, а Соня шоста. Каже, дав би Бог, шоб тільки було добре. То якоеь воно буде, будем слухати, будем шось помагати дитині. Шо ж воно винне. А цієї Вери ще Винагородської, теї Бродської в нас не було, десь воно було отскочило. Тоді я шось, ви знаєте, шо я толком я не знаю, ну я тільки знаю, шо вона прибігала до нас, то ми давали їй їсти. Сиділа вона в нас, і по пару. Вона так, навіть, вже вона така була, рохмала, шо вона не боялась, вона гарно балакала. Дуже красивенька дівчинка була. То вона навіть, батько десь завів її, то вона десь корову там пасла в когось там, от, аж поки я не знаю. Я толком не можу сказати. Чи мені з пам'яті вибило, чи як, як з нею случилось, шо її вбили. Ніхто не думав, шо ми всі думали, шо вона виживе. Ну хтось узяв такий гріх тяжкий на, на свою голову. Ну, і так вона, в нас Соня була, від цю осінь і зіму, і вже аж в липні, 10 липня, вже ми як нас, раз, тоді кажуть, буде облава. Переведу десь до тьотки маминої сестри. Вже вона померла, а дочка в Чехію виїхала. Є дочка в Чехії. Не знаю, може вони переписуються з Софією. Ше одна сестра була Федора, на Волиці, туди заведу, десь на ночь, на дві. Ну, побуде там, іду забіраю. От, то як же ш, більшу часть вона коло мене ютилась, потому шо я дівчина, вона такий підросток. Хто нас там знає, хто ми такі. Ідем собі, закутались, та й йдем. Ну, але ж один раз сиділа вона на печі і ну як би то не було, холодно було, і замітили ж, потому шо до мене ходила така дівчина, Настя тут була. І вона сказала дома, а дома там ше комусь і тако пішло десь дальше і стали слідкувати вже, знаєте, але знаєте, кажуть так, на злодієві і шапка горить. Як вже шось чувствуєш за собою, Коля слухає там, я слухаю там, батько там, а мама там, іде десь туди, неспокій на душі. І один раз батько пішов в місто. І напротів ішов, ми, поліцай. Може він менший за батька, я не знаю, менший, потому ше він не жонатий ще був, і він був сирота. Ніхто його не признавав вдома там. І він так розминається з батьком,

отак ідуть, батько сюди, він туди, напротів Качки, дома єврея, і каже, він згорів, той дом тоді був, уже після пожегу. Каже: «Сидор, жидівку прядеш? Сьогодні будуть шукати». Чуєте. Батько думає, ловушка, чи то правда. Але вже ноги затряслися і він ноги обійшов, пішов біля церкви, прийшов до дому, каже: «Юстино, казав Антоньо, що будуть, Перета його фамілія, Антоньо, що будуть шукати Соню». І ми серед білого дня, вона одіває мою одєжу, вроді то я, батько вперед, вона за ним, і пішли до цього Шаха матері, до цього Шаха матері.

Г.Т.: Він якоюсь родньою доводиться вам?

М.М.: Е, хто?

Г.Т.: Шах?

М.М.: Шах, ну як, то бачив.

Г.Т.: Його мама.

М.М.: Його мама – двоюрідна батькова сестра. Ну вони були як рідні, потому що тако напротів жили. Отут напротів. В неї була дитина маленька, ця Тетяна Хомич, що зараз. І взяли, закутали, загорнули її там в солому, і вона там сиділа. До нас прийшли ото, отак, пошти так, як та, ви бачте на цій картині, то так воно було. Тільки що ж то не зробиш так, то ж не кіно, що його покажиш так. От, то нас поставили під комору, поставили другого пістолета.

Г.Т.: А хто прийшов до вас шукати її?

М.М.: Німці і поліцаї. Їх четверо було, чи шо. Перешукали в нас все. Підлогу зірвали, в шкафи позаглядали. Куди тільки могли, то всюду подивились, ну нема. А Раєчка, сестричка моя, була маленька, то вони їй давали шоколадку, і скажи, чи у вас жидівка, прядеться. А вона тако руки взяла – не хочу, не хочу цієї конфетки, нема, в нас нікого нема, нікого нема. А само бідненьке трусулося так, і, і вони поди, пошукали-пошукали і пішли. Шо нам остається, що батькові остається робити. Батько каже: «Знаєте шо, конець». Вже там чує якось, шо кажуть якась Курська дуга, там підступають, вертаються. Буде страшне шось. То ше довго те було, то було, то було в липні. А вже вони десь підходити стали, совети, десь осінню. Батько каже: «Треба їй шукати місця другого». Де ж ти його найдеш. Він каже: «Буду шукати». І він пішов у Верхів, батько мій, пішов у Верхів. От, ну, каже: «На всякій случай переведи її, Марусю, в друге місце, тому шо те не успокоїть їло їх,

шо вони в нас є». То я її перевела на другу вулицю. Вулиця там, Дришовка називалась, до Гуц, фамілія тоже там була, така шо ходила з нею на рік старша в школу, Ніна, її мати. Я її провела. А в їх, крім Соні, шо я їх провела, були ше євреї. Як Сонню побачите може в Ізраїлі, то ви спитайте, я не знаю їхніх фамілій, не помню. І була Дора, дуже хороша дівчина. Такий волос був кучеравий, тут як вінок такий, гарна дівчина була. І я як привела, прийшла. Я стою збоку, а вона каже, стань збоку, вона як побачить, шо ти мене привела, то вона злякається і не пустить мене. Я стала, думаю, як вже вона не схоче її взяти, то буду вести до другої тітки якоїсь, чи до кого. Але вона її побачила, ну ходи-ходи, де ти, Сонню. Ой, я там була в одному місці, не каже де, бачу, шо вона її повела додому, до хати. Ну і вона там осталась. Осталась, то вона мені розказувала, шо вона там була в ямі, ше були мущини, тільки і одна та дівчина. Може то ті були, шо приходили до нас по хліб цей, я не знаю.

Г.Т.: А шо, до вас ще хтось приходив за допомогою?

М.М.: А шо, хіба Коля не розказував?

Г.Т.: Розкажіть, будь-ласка.

М.М.: Ну, ше ходили, приходили мущини по хліб. Нухін приходив, Рахміль приходив, цей, Буніс, Качка, так мені кажеться. А я вже не знаю, хто сидів, з цих людей там. То як Соня колись попадеться на зустріч вам, то ви її розпитайте, хто то.

Г.Т.: А вони приходили, просили врятувати їх, чи тільки поїсти?

М.М.: Вони про, більшу часть вони просили їсти. Вони десь мали місце якесь. А їсти, то вони ж боялися. Вони ж до кожного можна підійти.

Г.Т.: І батьки давали їм їсти?

М.М.: Ну а як же. Батьки давали, батько давав їсти, шо ми мали. Ми сами не мали нічо. Ячний хліб був, ячний, знаєте, шо то ячміль. Він такий колючий, але ж хліб. Молоко, ми мали корову. Ну якийсь там кусочок сала десь дадуть, картопель дадуть. От, варених більшу часть, бо де вони мали варити. Якоїсь капусти, огірків, цибулю, ну те, шо могли. Яке тоді було, шо тоді було. От, і так, одним словом Софія вам розкаже. І, пройшов, знаєте час. Батько найшов її, найшов в Верхові. Я не знаю цього чоловіка, я не буду казати. Софія, як буде, то вона вам розкаже.

Г.Т.: Батько її відвів в Верхов, чи вона сама?

М.М.: Не, батько договорився з своїм другом, у Верхові, він на хуторі жив, от, що так і так. О, а в Софії було, їй ба, її батька два костючи в чеха. Пекулаж був чех. Хай вона підтвердить за це. От, то ми його не брали до тих пор, батько казав не бери, Соню не бери, може тобі ще пригодиться, може тобі дасть хто кусок хліба, може ти ще сама нап'ялиш того піджака чи шо. Ти, хай він там буде, то він ніде не дінеться. І тоді вже як батько видно пообіщав тому дядькові, чи шо. Я не скажу, то Софія розкаже тоже. Бо то уже літа пройшли, я вже не помню. А батько з нами тільки десять днів після того пожив. І батька вбили, то я не можу вам сказати. Ну бо то батько пішов до чоловіка одного, договорився, що він йому позичить коня, змолотить до млина, завести до млина. А на самом ділі послав мене знов туди, до тих людей, щоб забрати її. Прийшла я до них і кажу: «Соня у вас?». Вона стала як стовп, дерев'яна. Вона ж не знала, що я знаю. Я кажу: «Не бійтесь мене, ну я її заберу». Ну, вона там і пішла і сказала: «Соню, до тебе прийшла Маруся». Вона зайшла в ту яму, десь там в ямі, в соломі, там гнила солома така, пріла була. Ну, сиділа ж вона там і їла ті картоплі, огірки, шо там їй подадуть з ціми разом людьми. І та Дора вчепилась їй за шию і каже: «Візьми мене, Соню з собою, бо ж я бачиш, як я мучусь». А вона вся в струпах, голова, струпи її, ми її гляділи, Софію. Вона в нас чиста, вимита була. А то, знаєте, їх багато було. Ну і, я, вона вийшла, каже: «Шо ж робити». Вона так просить. Я кажу: «Соню, я не можу, батько ж не знає ні за кого, і та людина, та шо тебе бере. То я ж не можу е, нав'ючити когось ще. Батько може, я не знаю, що він мені скаже. А якщо він скаже, шо можна, то він її переправить, якщо тебе вдасться. Хто знає, що з тобою буде, як. Ну і все. Вона попрощалася з нею, і більш вона її з тих пор не бачила, теї Дори. І вона, ви знаєте, вона навіть їй не сказала, шо, шо те, шо там ще люди, бо я не знаю, чога не сказала, чи вона баялася. *Воно чути буде, чи не, це?* І. Вона не сказала зразу, а потім вже сказала, шо ті люди там. Шоб вона якось сказала, може б їх мона було переправити їх, чи шо. Ну якось, шо мало дуже часу було. І батько позичив того коня в сусіда. Каже вчора нам, шо ви женете пасти корову і телицю, ранесенько. Як нікого нема на дорозі, значить добре. Як хтось є, которейсь одне вертається. Ми так зробили, і Софія. «А ти Соню йди тоже вперед, виходь на шлях туди, в сторону туди до Острога і як хтось буде йти, чи буде

їхати, якась облава, я тебе беру на віз. А як хтось буде йти, чи документи, то ти скажи так, що ти мене не знаєш, я тебе не знаю. А ти попросила, щоб я тебе підвіз». І Бог дав, що ніхто ніде не зустрівся. І батько благополучно, вона взяла цих два костюми, чи вона їх оддала, чи вона даліше їх мала. Я не скажу. Цього тоже я не знаю. О, в нас нічо, не ост, не мали ми, чорн, бачте який чорний ніготь, отут в нас нічо не осталося їхнього. Так як я вам кажу, то істина, вся правда. О, потому що з кого брати, з голого рубаху, ми сами не знаєм, чи ми обночуєм. І, так що поставив він того чоловіка. Сам змоллов той ячмінь, но їде назад і зайшов до знахарки і каже: «Погадайте мені». І ця знахарка гадає і каже: «Слухай, ти задумав за цю дитину, чи вона виживе. Вона виживе, а от за себе то ти подумай». То так батько приїхав і мамі каже, а я чую, а ж чую це. І пройшло дві неділки і мого батька забрали з хати під видом, що то польська поліція, що то польська поліція, тоді польські поліцаї тоже були, в них у поліції, у німців. Були українці, були і поляки. Так шо, не одні німці тут були. І прийшли, постукали в двері, батько встав і каже: «Снився мені сон, що часи мої впали руки і розбились на части. А я нагнувся з них частинки собираю». Часи, то життя, то жизнь. Розбились, всьо. Каже: «Юстино, все, буде мені смерть». Ну, і він не втікав ніде, бо боявся, шо нас поб'ють, як він втече, то нас поб'ють. Він може й міх втікти, я не знаю, а я вдіваюсь і йду з батьком. Я. На сорочину надіваю пальтішко, накідаю на себе. Взула чоботи, хоч липень, мені з переляку, не знаю шо робиш. І вдіваюсь і йду. Дойшла я до перехрестка, сюди вроді тил зробили, шо йдуть туди, в містечко. А там їх вийшло більше і кажуть: «Ютро, йди сько додому. Ютро пшенішесь сніданок на постерунок. – Вернись дитино додому. Чурка додому вернись, дочка додому, а ранок принесеш завтрак на, ну на той, на участок». Ну, рано куди підеш, куди підеш, як я знаю, шо вже то буде кінець. Ну то вперед ті, шо шукали в нас, одного ми впізнали, і другого впізнали, то видно шо якесь зло, чим ста, чи шось таке я знаю. Однім словом, батька нашого з тих пор нема по сьой день і не знаєм навіть, де кості його. Понятно, отак.

Г.Т.: А у вас шукала польська поліція, цю Соня Горнштейн?

М.М.: Були польські, були німці, два німці було, був, два німці і, і два поліцаї. Ну я вже не знаю, який то він був, чим він був, на їх же ж не написано.

Г.Т.: А формою якось.

М.М.: Форма така сіра була така, як німецький солдат, знаєте?

Г.Т.: Поліцаїв, так?

М.М.: Так.

Г.Т.: А якою мовою розмовляли поліцаї?

М.М.: Українською, українською. Поляки вобщє тут нікто, то і поляки не говорили по польськи. Ну і все, за це вже вам розказала.

Г.Т.: А в участку як ви прийшли, то вам щось розповіли про батька, взяли передачу, чи якось.

М.М.: Ні, сказали, що в нас такого не було. В нас такого не було. Ну, хоть вони, хоть і то їхня була справа, хоть шо, то вони не скажуть. Скільки там було костів, трупів. Там така яма була. Туалет був, вкидали в туалет і всьо, що хоч робили.

Г.Т.: І ше раз скажіть, коли це сталося?

М.М.: Це сталося 12 липня 43 року.

Г.Т.: Марія Сидорівна, я хочу, що ви повернулись трохи назад, вот як прийшла Соня Горнштейн до вас, чи вона розповідала, чому вона втекла з гетто і як це все сталося?

М.М.: Ну як, як все сталося, як вона почула вистріли, як почула шум той, вона була така розумна.

VTS_01_4

Вона в нас дівчина. Побачите її, якщо прийдеться вам. Вона поняла, шо то йде на смерть. І вона любой ценою, вона сказала, лучче мене хотів десь, заб'є хтось. Як я маю пропасти. Но, ще одне скажу, на другий день після того, вже Соня в нас на горі. Батько розсилає нас, дітей, йдіть-но, почуйте, шо де робиться. Це шукають де, чи стій де. Чи шо. Тому шо страх. Я пішла, взяла собі подружку і кажу, підем в те село до маминих двоюрідних. Не кажу нічо, нікто ж не знає, шо в нас Соня на горі. Іду я так з горбочка, дивлюсь кущі, такі кущі. Ми обидві йдем і лежить євреечка молоденька. Цю руку отак откинула, а цею тримає дитятко, і хлопчик видно, бо той пісік так догори живенький, а вона вбита. Ще тільки шо вбита, бо згори кричить Хальт, хальт. От, думає, шо то може ми тоже, от і євреї. І взяли. Е, ця дитина ще сосала грудь.

Тако вона тримала тісно цією рукою, чи може прив'язана дитина була, я не знаю. О, ми полякались тих німців, а вони з овчаркою, вже везли кого там вбитого на фурі. А може їхали за нею, я не знаю. Як побачив, втік, кричить, втікай звідси. І ми стали втікати, назад вертатись і падаїм, і, і, і біжимо. То та дитина, той случай, знаєте, поки я буду жити, поки я буду жити, то він мені в очах. Ця дитина сосе грудь. Мама вбита, кров її з неї йде в плече праве, бо ця рука так відкинута. А дитя сосе грудь. Не знає хлопчик той, що там мати вбита. Можете собі уявити.

Г.Т.: Зараз зробимо перерву на заміну касети.

М.М.: Добре.

Г.Т.: Марія Сидорівна, ви зупинилися, зупинили свою розповідь на тому, як ви втікали від німців. От, поряд з цією вбитою єврейкою.

М.М.: Так.

Г.Т.: Будь-ласка. Шо далі було.

М.М.: Ну шо, ми прийшли додому, я батькові розкажу, розкажую, мам, батько мій каже, ні в коєм случаї мамі не кажи. От, ми прийшли бліди. Такі, знаєте. То не так далеко, тут недалеко, де я пішла заміж. Тільки сюди пішла, а то в ту сторону, так трошки далі. Де на Півчу дорога, де ви їхали до Шах. Там такий мосточок є, біля того мосточка так вони лежали. Поки буду жити, то я бачу, той, те горе таке. І, знаєте, я мамі не сказала. Батько каже, не скажи Соні нічо, будем бачити, шо дальше буде. І ми ніхто навіть не міг подумати тоді, тоді багато находили. То там десь, то в куцах, то десь в печері, то десь, де камінь б'ють. То там, то звозили їх. Знаєте, то звідти, то звідти. То нічо й дивного не було. Ну вона сиділа собі на горі. Ввечері йшла в хату, а вдень на горі. Ну то ше, поки було тепло. А стало холодно, оця вже ж слякоть така стала вже скоро через місяць. Вже в нас стала більше находитись в те. І ше тоді я ходила в школу. Я, я піду в школу. А воно так, то зачиниться, то отчиниться, то се, то те. І принесу ті уроки і ше вона сидить на печі, і ше вона, ну їй скушно було во-первих. Вона, ай нащо воно мені. Батько – дивись, ти виживеш. Ти повинна вижити. Так в нас була на печі ше до того. Ну хай вона скаже, вона не дасть збрехати нічого. І батько так пободрував її, давав їй сили. Цей, приходив цей наш племінник, Володя і шось їй розкаже, якесь там собитія, все те, і вона, її так отвлікало її.

Г.Т.: А шо то за Володя, хто він такий?

М.М.: А батька двоюрідного брат, за син. Двоюродного, не, рідного батьк, брата батькового син Володя. Нема його.

Г.Т.: А як його прізвище?

М.М.: Слободюк Володя. Ну тільки він убитий. Немає, в ту війну його вбили тоже.

Г.Т.: Марія Сидорівна, а шо Соф'я розповідала про своїх батьків. Ну шо їх заб, забрали їх, маму, батька, сестру і брата. І тоже забрали в тую, в ту колону, погнали. А вона одірвалася від них і вижила.

М.М.: Тобто вона розповіла, шо вона з колони вискочила, чи так сховалася в гетто. Ні, вона сховалася на горі. На гору вийшла. Так вони вишукували, витар, виганяли їх, а вона десь там спряталася за шось.

Г.Т.: Од до вас прийшла Віра Бродська, ви розповідали. До вас приходили другі євреї за харчами, до вас прийшла Соф'я Горнштейн. Ви її переховували. А ви знали, шо вам за це, яке покарання буде.

М.М.: Тош каждый день, на афішах було, за тільки спрячеш, найдем в кого єврея, буде те, шо йому. Бачте, єврея, шо йому.

Г.Т.: А шо йому?

М.М.: Шо вб'ють його. Вб'ють і нам розстріл буде. Розстріл. Кара смерті буде³³.

Г.Т.: А от хто прийняв таке рішення, шо треба залишити тут Соф'ю, шо треба давати якісь харчі євреям, які приходили.

М.М.: Ви знаєте, так як я ходила в школу з нею, і так як я до неї привикла. Як тоді вона впала тако до мене. Отако обняла мене, «Марусю, – кричала, гвалт, – зроби, проси батька, шоб мене не вигнав, шоб мене, ну, шоб я осталася у вас, допоможіть мені, допоможіть мені». То до мами біжить, то до батька біжить, то до Колі біжить. Ну, знаєте, в такій суматорі. Не покиньте мене, я хочу жити, я хочу жити. Як же ж бути, шо будеш робити. Як дитина хоче жити, така як і я. Ну як, то батько треба буде, батько в мене був дуже добрий. Культурний.

Г.Т.: Скільки тоді років було?

М.М.: Батькові було?

Г.Т.: Ні, ні, оцій Софії.

М.М.: Ну, ми з одного року з нею³⁴, ми з одного, з двадцять сьомого року ми, то нам було по 15 років. 15 років мені було. Август, вересень, жовтень. Два місяці. 15 років і два місяці мені було.

Г.Т.: Отже рішення про те, щоб залишити Софію.

М.М.: Ну батько.

Г.Т.: Сказав так.

М.М.: Так. Буде так. Будемо старатись, будемо просити Бога, щоб Господь нам поміг її сохранили життя. Як вже вона каже, в нас зайшла.

Г.Т.: Мама зразу погодилась?

М.М.: Мама погодилась, потому що, як він сказав, що мама каже, що ж ми будемо їсти, то ж нема що їсти. Він каже, де єсть, де ми їмо 5, там шостий коло нас поїсть.

Г.Т.: Шо ви відчували під цей час? От як прийшла до вас людина, за яку вас могли вбити, але ж вам жалко її було?

М.М.: Ну ви понімаєте, кожний день якось так стаєш, лягаєш і якійсь страх чувствуєш. Стаєш і тако, шось таке чувствуєш. Хтось в хату зайшов, десь шторка на печі. То не така піч була, була більша. Десь шторка зашевелилась, і всьо. Вже кажеться, що тобі вже вони бачать, вже вони знають. Знаєте, то таке. Ну, як вам. То таке оццунє, вам трудно передати, потому що той може сочувувати, хто це переніс. Ну і так. А потом вже ми ше більше стали чувувати це, потому що, як батька вбили, то десь, якого числа, зараз зкажу. 28 серпня в нас був пожар і згорів всей Мізоч³⁵. Всей.

Г.Т.: А де ви жили в той час?

М.М.: Як?

Г.Т.: На як, за якою адресою. От як ховали Соф'ю Горнштейн, як це все сталось.

М.М.: Тут, так само, така сама.

Г.Т.: На якій вулиці.

М.М.: Дерманська, Дерманська. Тільки номери тоді іначі були, потому що понастроювались, поперемініювались. Тоді було іначе.

Г.Т.: Але ж це було майже на цьому місці. Так?

М.М.: Цей двір. Так. Тільки шо хата в другому місці. Тут, де ця нова хата, то на цьому місці.

Г.Т.: От ви кажете, шо якийсь пожар був. А шо це за пожар був?

М.М.: Шо пожар був. То вже було після того гетта. Вже викурювали німців звідси. Знаєте.

Г.Т.: Хто?

М.М.: Партизани, партизани викурювали. І такий опір. То вже поляки були обострони. Вже на цих людей, а ті на цих людей. І таке робилося. Страх такий. Тоді вже ходили від хати до хати і просто такими, як бере отой сніп соломи і запалювали хати.

Г.Т.: А хто це запалював.

М.М.: Більшиство поляки. То вже був поляка. Польська таке було зло. Таке. І потом вже вони отступили разом з німцями. То була майбуть, приказ німецький, я так думаю, що то був приказ німців. Потому що їм же тоже не хотілося тут оставляти нічо.

Г.Т.: А.

М.М.: Вони робили чорну землю. Де вони пройшли, то там чорна земля була.

Г.Т.: Тобто то поліцаї робили.

М.М.: Да, да.

Г.Т.: А вони.

М.М.: Поліцаї і ті жителі, що втікли до німців, щоб отступати разом в Польщу. Ото вони таку чорну землю оставляли.

Г.Т.: Вони підпалювали якісь окремі дома, чи підряд все.

М.М.: Підряд всі, підряд. Робили пуст, опустошували, помімаєте.

Г.Т.: І вашу хату підпалили теж?

М.М.: І на, і нашу хату теж запалили. І там ми ше мали, кинули дещо в льох, там одежу яку, то позабирало його. І позабирали, що сєдобне було. Тільки ми пішли з коровою, з телицею, шість гусей в нас було і овечка чи дві. Всьо, пішли ми так на друге село там. Втікли.

Г.Т.: Куди?

М.М.: От там, за Дуб, Дуброва дальше є.

Г.Т.: У вас там є родичі.

М.М.: Були. Нема вже нікого. Померли.

Г.Т.: Але ж тоді були родичі.

М.М.: Тоді були. Батьків брат був і діти братові були. То там багато тоді пішло. Бо всі покинули, всі пішли. Ну потом приходили на свої пожариська знов. Вони отступили, виїхали звідси. Де пройшла ця чорна чума, казали, що то чорна кума, чума, вони оставляли попіл, попіл. Де вони йшли, то вони оставляли за собою такий слід.

Г.Т.: А ви кажете, що вони хотіли викурити партизан. А які партизани тут були?

М.М.: Хто?

Г.Т.: Ну щоб, пожар робили, щоби викурити партизан, що викурювали вже партизан.

М.М.: *Хтось іде, що ж ми не зачинили двері.*

Г.Т.: От, що то за партизани були?

Сусідка: Можна до вас?

М.М.: Були советські, були советські, були, були ці, українські, о.

Г.Т.: З повстанської армії, так.

М.М.: Да, да.

Г.Т.: Скажіть, ви прийшли у сусіднє село до своїх родичів. Як це село звалось?

М.М.: Дуброва.

Г.Т.: Вони прийняли вас?

М.М.: Прийняли.

Г.Т.: І довго вони не жили?

М.М.: Ми жили там десь неділь зо три. Неділь три.

Г.Т.: А потім шо.

М.М.: А потім прийшли, вернулися в це спалене село, бо вже тут не було ні німців, ні поляків, нікого не було. Це був, то по-моєму то приказ німецький. О. І вже нікого не було. І ми прийшли. Як вам сказати. Ми прийшли додому, то тут в кінці нашої вулиці осталася мати-на тьотка і їхня хата осталась. І ще біля неї дві. Їхнього сина. Вони не дійшли, потому що були крайні, боялись, що там можуть їх хтось застрілити, чи шо. А то просто роз, запалювали снопи соломи і ходили від хати до хати. То спеціально було запалено.

Г.Т.: От повер, повернулися на це пожарище.

М.М.: Угу.

Г.Т.: Де ви розташувались?

М.М.: Ну ми пройшли до тої тьоті маминої, там зімували. Вже ніякої школи мови не було. Нічо не було. То вже кінець був 43 року. Вже мали скоро вийти совети. І ми там перезимували, в теї маминої тьоті. Їдно нас спасло, що наші копи жита, пшениці, всього були на полі. Понімаєте, були на полі. І ти ми ті снопи звели і вони нас спасти, шо

ми не вмерли з голоду. А тоді ніхто не віз копів додому, потому що боялися вже от півкопи до півкопи не піде палити. А як звезеш додому, хто звів, то той остався без жмені зерна. А ми не везли. Так багато не вез, не везло. То це нас виручило. Ну і потом ми прийшли на пожарисько і ми стали спасати шо. В нас була мурована та хата стара, то накрили її картоплинням, батвою, шо мали, зіллям всяким. Там, де піч була. Сохранили піч, і на цій печі ютилися ми. Там була плита, піч, щоб піч спасти, щоб вона не розвалилася. І так ми пережили цю лихоліття. Не було шо одіти. З мішечка юбку. Сестричка чого вмерла. Потому шо замотувалась, вчилась дуже добре, замотувала ноги цим, ганчір'ям і так ходила в школу. Ну то скільки вона пройде, якраз, вийшла до воріт, та й мокра. Вона простудилась скоропостіжно туберкульозом і померла.

Г.Т.: Отже, ви так перезимували і яось сталася та зміна, шо німці пішли і прийшли червоні війська. Як це сталося?

М.М.: Ну як сталося, німці отступили яось рано. Отступили, і тут було, не було, було безправ'я. Шо хто хотів, то те й робив.

Г.Т.: Коли німці залишили Мізоч?

М.М.: Десь перед Різдвом, десь перед Новим роком³⁶.

Г.Т.: Яким це?

М.М.: Ну таким, первого січня.

Г.Т.: Перед яким роком?

М.М.: Сорок четвертого.

Г.Т.: Так. А прийшли сюди?

М.М.: Хто? Совети?

Г.Т.: Визвольні, я знаю, чи УПА, чи може совети, чи хтось тут?

М.М.: УПА не було тут³⁷.

Г.Т.: Не було? А совети коли прийшли сюди?

М.М.: Совети прийшли, совети прийшли. Розведка прийшла ранше, ше до Нового року. Розведка прийшла. І отак на віз, наскоки такі, навідуються і підуть, навідуються і підуть. Ну то вже знали всі, шо вони близько. Там чути гармати, там танки, постріли. Там бомблять. Часто злітали самолёти, бомбили Здолбунів, бомбили нашу станцію Мізочську, вокзал, от. А завод німці отступали, спалили, сахарний завод. Нічо не осталося, все випалили. Вивезли цукор, все на світі. О, який там був. Ну, і осталося, голий Мізоч остався³⁸.

Г.Т.: Отже поради прийшли сюди коли, в якому місяці? Як вже так закріпилися.

М.М.: Добре, добре. Я зараз вспомню. Я знаю що вперед прийшли болгари³⁹. Ті, що були у німця в армії, болгари. Прийшли до нас на Різдво в церкву. В нашу церкву, солдати. Десь вони вирвалися з того. Він їх, вони були в його полоні. Вони були в нього в плену, чи як. Одним словом, вони не хотіли йти з німцями і вони осталися. То вони були безоружені, все. Вони їх найшлась повна церква до нас, то було на Різдво. То було на Різдво, і як тут. Вони так співали, пошті що так, як трохи по-руськi. По, такі, літургію цілу ту церковну і незабаром вже вошли поради. То вже було на Новий рік. По-моєму вже були по старому Новому році, то 14 вже були войска. А чого я знаю, потому що була зима, а на нас всіх напала часотка. Ви знаєте, що то таке? Чухалка така, що дуже дереться тіло. А в нас там було 18 чоловік в такій комнатушці, така хатка, як оця. І 18 чоловік, і спали ми в соломі на, не дерев'яний пол був, а земляний. Ну і там одне до другого переходили і воши і чесотка і все, голи, боси. І зайшов до нас один солдат і бачить, що ми так деремся, і подивився, каже: «Ой, тут чесотка». А він був медсанбат, санітарно, ой, хто, який батальйон санітарний. І він приніс чуть не піввідра теї мазі. Ми як всі вимазалися, як натопили хату, нагріли води. Довго нам не прийшлося. Десь разів два намазалися, чуть же, дуже вонюче воно. О. І так ми.

Г.Т.: Скажіть, от як прийшли Червона армія, люди як сприйняли цей, чи раділи тому, що прийшла армія, чи так? Як сприйняли?

М.М.: Я вам скажу, що як хто. Хто сприйняв, а хто не сприйняв. І було багнато таких, що їм так уже в 39-му році вони там солі насипали за шкуру. А були такі, що, ну є, а я, то вже трудно сказати.

Г.Т.: А в вашій родині як сприйнялось це?

М.М.: В нашій родині? Я вже не знаю вам як сказати. В нашій родині таке було. Шо було дуже трудно так. Ми не ждали вже помочі ні од кого. Не від Богів, ні від царів. Як кажуть, не жди притулку мітку. Потому що ми такі були окривджені, що я не знаю. На же було шо небудь, аби не боятись. Потому що вже страху стільки було, що поради войшли, тьотя приїхала, забрала мене в Демидівку. Ця, що я вам показала фотографію.

Г.Т.: Тьотя, це чия?

М.М.: Батькова сестра

Г.Т.: Батькова сестра. Як її звать?

М.М.: Єлізавета Тимофіївна.

Г.Т.: Отже ви переїхали в Демидівку до тьоті.

М.М.: Так. Сестра

Г.Т.: І як ваше життя там склалося?

М.М.: Ну мені там було легше, тому що в їх хата не згоріла. Їх тьотя була вчителем. Тоді хоть і зара тільки прийшла советська власть, то школа вже знов запрацювала.

Г.Т.: І ви пішли до школи.

М.М.: А я пішла до школи.

Г.Т.: До якого класу?

М.М.: До восьмого. І, мені було легше чим, я вже була хоть чиста, не була в тій гязі. І я, так як Соня прийшла, то і так, так я прийшла, знаєте. І було легше дивитись на світ. А мама і Коля осталися тут. Ну я там походила в цю школу та й незабаром то був сорок четвертий, п'ятий рік. Два роки цих було, а в сорок шостому я вийшла заміж. Понятно?

Г.Т.: Як ви познайомились з чоловіком своїм?

М.М.: Я його знала. Я його знала, тільки що я, в мене ці літа войною пройшли, моя юність. В мене женихів ніяких не було. І ні в кого не було. Які були женихи. Шо хто знав, хто за кого. Сказали йди замуж. І піду.

Г.Т.: Як його звали?

М.М.: Павло. Павло Порфирович.

Г.Т.: А якого він року?

М.М.: З тринадцятого, він старший був.

Г.Т.: А де він народився?

М.М.: Тут, тоже.

Г.Т.: В Мізочі, так?

М.М.: Не в Мізочі, такий маленький село, отут зараз за нами. Десь метрів 500 там.

Г.Т.: Отже ви вийшли за нього заміж і переїхали до нього чи, десь.

М.М.: Да, я переїхала до нього, потому що в нас тут і так не було де самим дітись.

Г.Т.: Угу.

М.М.: А в нього була хатина. Така чуть більша, як ця. Трошки більша. Був садочок був. Садок і млинок, і вишневенький садок був. Він не спалений був. Але в його батька забили німці, закололи німці. В ха, на дворі закололи, сім штихів йому загнали. По, прокололи йому живота, груди і все, і пальці тако. А він був солдат ше руської війни. Ше в 14-ому році. І він.

Г.Т.: І у вас народилися діти?

М.М.: В мене народилися двоє діток – Микола і Люба.

Г.Т.: А коли Микола народився?

М.М.: Микола народився в 49-ому році, а Люба родилася в 47-ому році.

Г.Т.: І як ваше життя склалося даліше.

М.М.: Ну, в 46-ому році я вийшла замож, а в 50-ому мене вивезли, як куркуль, як враг народа, потому що я. Написали, що в мене було 8 гектар землі, і що була кінь, корова, і молотілка, і пове, забрали нас. Приїхали вночі і сказали, що то був 50-тий рік 1950 год. Сказали, що іменем Советской власті ми вас виселяєм⁴⁰. Отак.

Г.Т.: І суд був.

М.М.: Хто його судив. Я, ми, я, був суд, потому що бачте, мене Верховний суд потім освобождав. Значить був суд. Тройка судила колись. Прийшло три чоловіка. Підписались. Вот тобі й суд.

Г.Т.: Як вас виселяли?

М.М.: Ну прийшли з КГБ люди, і прийшли міліція, участковий і збирайтесь на Сибір. Ну шо, шо робити. Я маю двоє маленьких діток і чоловік-воїн. Чоловік слабкий був ше. Свекруха в розпач впала. Ї ко, рве на собі коси, падає. А я шо, я боса. Як схопилася вночі, боси ноги, знаєте. Закутую діток своїх, і шось там кідаю в ті мішок, якесь їдло. Під'їхала фура, вже розвиднилось, і нас на ту теліжку, і повезли на НКВД.

Г.Т.: І кого це взяли?

М.М.: Чоловіка, свекруху, мене і діток моїх.

Г.Т.: Як свекруху звали?

М.М.: Мотря. Мотря. Вона була його мачуха навіть, не рідня йому була. От, і поси, привезли на НКВД на двір. Там ше декого отпускали, десь може хабара якого дав, чи шо, а шо я мала. Я тут не мала нічо,

і там не мала. Чоловік слабкий був льогкими. То він, аби йому хоть на якісь там таблетку було шось. Война страшна була. В нас не було нічо, я не знаю, за шо мене вивезли. В нас забрали все, повимітали в коморі де яка зернинка була, де шо на світі. І так по сей день я не знаю за шо, не знаю.

Г.Т.: І далі шо було?

М.М.: Ну завезли в пересильний, в Клевань. Там ми побули місяць. А потім повезли в Хабаровськ. В Хабаровський край.

Г.Т.: В чому вас везли?

М.М.: В пульманах. Вагони-пульмани. Були зарішочени, отако були, о.

Г.Т.: Багато людей в вагоні?

М.М.: Були пе, нижні нари такі, в верху другі. От і за, ту, хто міг піднятися на вищі нари, а так, я з дітьми була, то я не могла туди вилізти.

Г.Т.: В вагоні охорона була.

М.М.: Була, в кожному вагоні.

Г.Т.: В якому місяці вас повезли?

М.М.: В липня, не помню якого липня. Там є в мене документи, то я покажу. О.

Г.Т.: Довго їхали?

М.М.: І привезли ми. Більше місяця ми їхали. І привезли 3 вересня, 3 сентября.

Г.Т.: Вас в дорозі годували?

М.М.: Угу, годували.

VTS_01_5

Я ко, я вам розкажу, як годували. Ну, давали шось їсти трошки, давали. Шось хтось з дому мав. Мені брат, оцей Микола приніс в Здовбунів на вокзал велику булку хліба таку на всю протвінь, і, білу. І десь він достав подушечок конфет, не знаю. То цими конфетами я жувала синові в рот. І давала десь до Красноярска. І він став мені вмирати з голоду. В Красноярську нас погнали митися в баню. І по воду завше ходили жін..., там ціло водогрейкі колись такі були на вокзалах. То я набрала цієї води. Але, ше не набрала

води. Кажу, дівчата, наберіть мені. Побачила в кіоску, що продають цукор і продають пірожки, житні, ржани з морквою. Думаю, шо-небудь дитині візьму в рот. Ці жіночки мені набрали води, кип'ятку. Тут, а я пішла до того кіоску. Я не маю в шо взяти, і в неї немає бумагі, та продавщиця, шо там сидить. І вона заперещоно, нам не дають. Якось я її впросила, вона мені дала дитині цього, шо я. Я взяла тако фартух, приткнула. Взяла відра і йду. Він, ах ти блять така-сякая, ти. Назвав мене всяко. Ти зачем оставила, что ти хочеш удірать. І прикладом мене – гоп, сюда. І мені цей цукор висипався в щєбьонку. Знаєте, два кілограма цукру. А я, з того, знаєте, і жаль, і розплач, дитина голодна, вмирає з голоду. Я схопила те відро, я, я ж не така, шоб я хотіла когось обідити, і йому линула на руки, той кип'яток. Він випустив той приклад з рук і побіг. Не знаю куди. Я згріб, стала на коліна, згребла цей фартух цукор. Іду в вагон. На мене баби напалися. Шо, шо ти наробила, шо нас, там те, те, те. І я не слухаю навіть, цій кип'яток там принесли. Я наколотила з цукром теї води з гряззю, напоїла дитя, нажувала тих пірожків. І вже він, там. В таких, хропе та дитина. В його був рахіт зробився, шьочки отак, очі, ножки, як патички, живіт вздутий. Головка велика, а сам малесенький. Ну й шош. Приходить комендант. Кажє: «Хто ошпарив солдата?». Я кажу, шо я. «Йдіте за мною». Я забираюсь і йду, й закутаю дитя. А він каже: «Не бери дітя». Я кажу: «Не, вже я його вже не оставлю». Прийшла я туда. Бач, как получилось, шо ви обожгли солдата? Я говорю, очень просто, в мене дитина з голоду вмирає. І ми сами вмираєм. А й, а шо було робити, як він мені висипав той, шо я купила за свої нещасні копійочки, мені тьотя та, Єлизавета привезла в лагер тих пару рублів. І він мені взяв висипав той цукор, нате, на щибьонку. А він, – пішіте. Я кажу: «Я нічо писать не буду. Я розказала, вам не достаточно?». Нічо не пишу. А він шось подумав-подумав, – ідіть в вагон. Я пішла в вагон. Пройшло два часа, стоїмо, стоїмо, не їде поїзд дальше. Думаю, шо вже цьо буде, біда. І загребли, знаєте, згребли це. Ті баби позгрібали це все, шо там понаносились. Шось там, хто шо мав. Мені дають, і вже й вже шкодують мене і не знають, шо їм буде. Той шось дає, той шось дає дитині. Аш прихо, зовуть тих, знаєте. Як його, конвоїр, і через два часа нам дали по куску колбаси, по такому на, на одного чоловіка, і дали цукор. І дали кі ту рибу, таку сольону, сольону.

Г.Т.: Марія Сидорівна, зараз ми зробимо перерву на заміну касети.

М.М.: Хорошо.

ДИСК 2

VTS_01_1

Г.Т.: І, про те, як вас нагодували після того, що сталося.

М.М.: То всіх нас нагодували, всей ешелон.

Г.Т.: Отже, що далі було.

М.М.: Там було 17 вагонів. Наших людей везли так, ну, доїхали ми благополучно до Хабаровська. В Хабаровську нас уже ніхто не глядів. Привезли нас на другий, на другий Хабаровськ, на станцію Хабаровськ II. А там приходили, так, як купці приходять. Дивляться, ага. Та корова крепша, вища упітана – сюда, нище упітана – сюда. Той, що мущина здоровий – ага, цей ше повезеш, лошадь крепка. Давай сюда, ти тудя. А я, со, е, важила 42 кілограми, висохла. Дітки маленькі. Мати, свекруха стара. Чоловік слабій туберку, туберкульозом льогких. Куди нас впхнути. Впхнули в подсобне хазяйство. Так як ви, я вам показувала документи МВД, чи КГБ. І от, забрали нас туди, привезли на болото, під палатку, на берег такий біля річки. Ну ми там недовго були, десь місяць були. Там дуже було багато комарів, мошкари. От. А мене напала малярія. Трясло отак. Одіну кожух і трясуся тако. В-в-в-в. Зуби висточкочу. І вже я дітей тих пощі ше й не бачила тоже. Ше й свекруха слава Богу трошки була живіша, то вона мені дивилася. Але було ше тепло. Дньом були, рано заморозки, а вдень було сонце. І вибирали картоплю. І там барак стояв рядом. То там робили власовці. Отбували принуд якийсь. Власовська та армія, якійсь там часті були. То їх кудись переселили, чи то по домах розпустили, я не знаю, а нам віддали той барак. От така була маленька кімнатка, як оце во. І там була одна жалізна койка, кровать і одна плита з одною диркою. Ну і для нас і вже то було добре. Уже була криша над головою. Дощ чи шо. Ну і шо. Я помила підлогу. Вимила чисто і лягли ми спати. Боже мій. Вночі не можна спати. Як нас шось напало. Діти плачуть, кричать. Я на двір. Сюди-туди дивимось, а то клопи, знаєте, клопи. І я як зайшла туди, стіни були такі, намазані кров'ю, я думала, то там були ті солдати, то може билися, то й кров побризгала. А то вони душили клопів, вони не давали їм спати. Я беру діток своїх і йду на двір. Накрилася ряденцем і сіла я на дворі.

І так до ранку сижу, плачу, що не можу. А вже їх спасаю, що їх ті не кусали, клопи. А веде там жителька вже да, мєсна худобу пасти. Як вже стало розсвітати, я заснула. Підняла те ряденце, ну, думаю, знаєте, що таке рядно, покривало таке. І, – што ти детка. Я молчу. «Что ти молчїш. Я тебе хочу помочь». Я говорю, Ви мені помогли вже. А вона така сама вислана, як і я, тільки ше давно, ше за царя. О, вона з Молдавії десь була. «От моя дочка уйдьот на работу, а я тебя заберу, і я тебе помогу во всьом». Ну, думаю, може й так. Вона мені дала. Дочка пішла на роботу. Вона забрала діток до хати, нагрїла води, помила діток, зарубала качку, накормила дітей бульйоном, і вони зразу заснули. Зразу дітки лягли спати. І спали безпросипно, і находу. Тут же заснули. Ка, – не давай їх помногу кушать. Онї з голодухі помрут у тебя. Так і зробила. А самїй дала мені відро ізвестї, і я пом, побїлила ту канурку свою. Дала мені солярки. Я то ту, ту, ізвесть солярки. Я її білила два рази на день. І пол, змила, стїрала соляркою. Смерділо страшно. Ну як так тиждень поробила і клопи подїлися. Ну й так. Той малярїя мене трошки перестала трясти і потїм вже на Октябрську⁴¹ нам дали кухню з маленькою кімнаткою. В тому же бараці, тільки з другої сторони. Ну зробили нам таку плиту. Ми вже такі ради, що вже Боже, не знаю як тішитись, що вже ми маєм плиту, маєм кришу над головою. І шо, я одна хожу на роботу. Баба слаба стара, соловік слабїй, дітки маленькі. Тьотя з Демїдівки вислала мені 200 рублів⁴². Я купляю козу. Прив'язую я такий стїл отак, на таких ногах, знаєте, на скору руку. Нема ні постелї, нічо. Солдати з точки нам дали двї железні кроватї. І там, шо ми мали – постелили. Якісь матраси нам принесли вночі. І ми так вже лягли на тих матрасах. Побїлила я і я вже довольна, і діти довольні і все. Купила двї курки. Тоже туди в стїл, такий загїн, і козу там прив'язую. І хожу на роботу каждий день я одна. А всї дома. То сорок два кілограми мене. Віяти овес. Вію я овес і беру в кармани собї овса. І прихожу, кормлю ту кізочку під тим. Вона мені окотилась і дала мені три чекушки в день молока. Молоденька. Я це молоко, як дою козу, а хлопчик Коля приходить і каже, най, най, най – дай, дай, дай молока. Ну я те молоко беру, розвожу водою і даю діткам, каву таку варю. Ну так ми зіму перепхались. Трошки картопель десь там вкрали, десь там в колгоспї в город, як вибирали ті картоплї, огїрки. Пережили ми ту зіму. Я пішла робити на телята. То крала, просто кажу,

шо крала, бо не, ніхто мені не дасть. Грелку молока от телят. І я мала 72 теляти. До мене була одна п'яниця, русска. От, в неї здихали, великий падьож телят був. Як я прийшла на скотнік – ні одного падсжа. Вона вже мені підставляла ногу. Хотіла, щоб здохло телята. А вони в мене не здихали. Я коло них вставала ранесенько. Ішла пізно. І телята вижили. Раз я тако. Тігр, такий бичок був. Кажу, він лежить, ногу так, голову откинув і руки, то ноги, все, кажу, ти такий бідний, як я, як тобі тяжко піднятися, а не бачу, шо стоїть доктор. Він сам врач, ветеринарний врач. Звідти, з КГБ. І він стоїть і дивиться. Я тако глажу, глажу. Наварила йому вдома овсянки там, всього легенького і ложку йому заливаю. А він каже, підійшов. «Детка, не мучайся. Он так, еслі моя матъ станет с того света, так он будет жить». Я кажу, «божа сила, я хочу, щоб він жив». Я йому травку варила всяку, сіном напоїла, напувала. Через неділю мій бик підняв голову, потім перві ноги, потім задні ноги. І так він вижив, і мені дали премію 70 рублів. То велика премія, бо нам давали дуже мізерну зарплату. Давали 17, 13 рублів на місяць.

Г.Т.: Шо можна було купити за ці гроші.

М.М.: Шо можна, за 17, за 17?

Г.Т.: Так, так.

М.М.: Я вже не пам'ятаю, почому був цукор. Прийдеш в магазин, була червона ікра, все. А я навіть не знала, шо то ікра, і думаю, собі – в продуктовому магазині буси продають, шо ж то таке. Я не бачила її ніколи. І, ну хліб був чорний, такий липкий.

Г.Т.: Скільки він коштував?

М.М.: Не пам'ятаю, не пам'ятаю. Ну факт того, що нам не хватало цих грошей до, до полочки. Так обороту не було. М, як вже мені дали цих 70 рублів, я така рада, Боже ж, я не знаю, як вам розказати. Тут раз, і кладуть мене в больницю. Заболіла я запаленням льюгких⁴³. Я ж дитя беру з собою, потому шо його нема кому глядіти. Забрала я з собою. А там була медсестра Лапіна. Жінка машиніста, жили вони дуже розкішно, добре. І вона дивиться на мої мукі і каже: «Отдай мне мальчіка, я його вирощу, у меня ребьонк умер, і мені маточную мне сделалі, детей у меня не будет. Я хочу, чтобы у меня билі дети, а то муж меня брусит». А я ше більше тисну дитя до себе, думаю, ше вкраде, чи шо. Як вона мені таке сказала, думаю, все може вкрасти. Вона так ходи-

ла до мене кождий день. Тут, в тій лікарні лежав поляк, поляк. Ну він тоже був висланий видно. Потому шо він, як почув, шо я тут є, і став, я він з Острога. Там були ті, якось, усаднікі польські⁴⁴. Він хотів узнати там шо, як, розпитує мене. Як ми договорились, шо з Острога, то вже кажеться, шо Бог знає шо. І він каже, – знаєш што, ти. Вже по-русски до мене каже. Е, ти, не, він по-польськи зара, по-русски зара, а потом став по-польськи. Як він знав звіт. «Ти хцездо польські?». Я кажу, – нет, ні, не хочу. «Я хочу на Україну. Польська мені нікто. Я українка і хочу до Польщі, до, до українців». А він тако мене – раз, – а я хце до Польські. От молодец, молодчина, ти шо ти хочеш до свогого. І він став мене вговорювати, щоб як я, вийду з лікарні. Йому шось там вже дали, шось таким підйомне, Польща з ви, зібрала їх. «Вийжджай зо мною. Я тебе не, не, не те, шо я хочу, щоб ти мені в жони йшла, чи шо. Я хочу вирвати тебе звідсі. Ну і фіктивну таку зробим ту, е, ну». Я говорю: «Не, я не оставлю мужа, не оставлю я дітей, не оставлю я нікого. Та шо чаша мені назначена, я її повинна випити. І нікуда я не поїду». І він так отстав од мене. Личковський фамілія його була. Ну і він, через пару днів він пішов, а та Лапіна мені надоїдає, таки бачу, шо вона серйозно. І я вночі берусь, покинула лапті ті больнічні, все. А там недалеко була больниця, і я збігала з больниці з тим дитям. Вже воспаленіє трошки у мене пройшло, а йому робили. Ніде було укола йому дати, то давали сюди, десь, не було де нащупати. Він такий висушений був, і сюди, в жилочки. Ну й втікла я додому. Рано приїхала скоро забирати і я не поїхала. Вже й осталася там. І так Бог дав. То була зима. Я йшла от телят. Пізно. І біля хати надуло таку кучугуру снігу, такий твердий, шо не грузне. Та як пісок в пустині. О, і мені не далеко додому йти. А я так хочу спочити, мені так хочеться, я зах, захолола. І мені сни, я думаю сяду, я трошки присяду і піду додому. Мені тут дзвонить дам, бум, дам, бум, вже Пасха. А я замерзаю. Тут мені дитина як закричала – мама – і я схопилась і под, не можу йти, ноги залякли і я тако, кочусь з того горбака. І якось я доповзла додому. Чоловік почув дома, шо якийсь якось так мішок упав. І вийшов і забрали мене і стали обтірати мене і знов я в лікарню попала. От, і так ми дожили, вийшла я з теї лікарні. Я знаю, яке то треба було мати здоров'я. Я приморозила ноги. Вони в мене до сіх пор, оці конечності холодні. Я їх тру, натіраю. І обув треба таку, якусь

нормальну, як зара нема за шо купляти. О, ну і пережили ми ту зіму дуже тяжко. Тільки шо мені ше та тьотя Демидівська, батькова сестра. Вона мені трошки помагала. Ну, вже стала весна, я пішла на парники, на роботу. Вже не була на телятах, циплята забрали на випас. А я на парниках. Там смородіна була недалечко. Ше покi всі сплять, я піду смородини нарву, дітей закріплю трошкі. Ходила по черемшу в ліс. Знаєте, шо таке черемша? Вона от цинги. Бо дітей цинга напала. Зубки шаталися. О. Різала ту черемшу, пекла їм такі лепшошки які-небудь. Шось-небудь, аби вижити. Тяжко було ше той рік. Ще рік, вже ми посадили город. Як вама сказати, чоґо нас туди везли, то я вам скажу чоґо везли. Од дивіться. Давали нам рядки картоплі довгі-довгі. Ну так як там низ, низина, то були такі гребені, знаєте. Так як нас п'ять чоловік, нам дали п'ять гребнів. В Дмитрової було три чоловіка, дали їй три рядки. Аніської з цієї сторони, русска, з цієї русска, з цієї. Вони одробляли принуд роботу. І ми, на самом ділі. Я не знаю, шо ми одбували. А тут Аніськоїна, тут Дмитрова. В неї три рядки, і в мене три, а в мене п'ять. І от, ми так з чоловіком. Помаленьку, пішли, на скотнік, їдно вигрібали, там перегной був старий такий, всякий. Туди наносили. І в ці гребні ми в каждую луночку давали під те, під цю картоплю на гній. А картоплі ми зрізали, бо було мало картоплі. Ми зрізали ці вертушки, клали під ліжка, і вони пустили аж зелені тіво, листочки. І пройшло, знаєте з тиждень. Дивимось на картоплі, наша земля покололась. Ше зілля нема. Подивились ми, кажем, шо треба її підворушити. Так як скорлупи яйце, ципля, потріскалась земля, так ми її підворушили. Ше спали всі, ми її підворушили. Аніськоїна не поле, Дмитрова не поле. Ждуть дождя. А його нема. Бог знає, коли він буде. Наша картопля через два дні вже отака, знаєте, бо вона вже побачила світ, вже скорлупу ми зняли з неї. От, вони ше ждуть дождя. Ми вже скопали ще раз, вони ше ждуть дождя. А наша картопелька чиста. А їхня ше, вже бу, картоплі нема, не вилазить, а лобода отака. Я чоґо вам кажу, потому, може і це потрібне. Для чоґо вони везли, для чоґо вони це робили. Змішати народ, зробити суржик, зробити кашу. Шоб ми не знали, хто ми і чиї ми діти і звідки ми, хто ми такі. От. Ше з начала Петра Первого до сіх пор іде война за той клопоть теї української родючої землі. А кацапи робити не хочуть. Тільки получка. Я получаю ті копійки. Вони до мене йдуть позичити на

хліб. Як тільки полочку получили – гармошка, миска капусти на стіл і пашол, частушки. От, ото їхня була вся мечта. І зара вони такі. І от ті всякі виступають там. Ну це отпадає, цього не треба говорити.

Г.Т.: Марія Сидорівна, а що вам ще приходилось там робити?

М.М.: Ну то це був наш огород. Ну на парниках я робила, потім я ну, на цих телятах знов пригнали в нас зіму. То я робила 72 теляти, я сама. Обмерзну, як, до, ноги обмерзнуть, вся, сосульки течуть з мене. І так, там більше платили трошки.

Г.Т.: Вас не конвоювали, охорони не було, там де ви жили?

М.М.: Вже там не було, не. Там ми ходили. Тільки шо нам без права, без справки цієї, без розрешення коменданта я не маю права піти на базар⁴⁵. Я не мала права нікуди, потому шо зара. Нас якось ловили так, шо не мона було ніде одійти. Ну добре, це отпадає. Дальше. Куди я пішла на роботу. Тут вмирає Сталін. Понімаєте. А в мене уже в нас була корівка, отелилася теличка. І я носила тако молока по хатам. Напала до я до одного інженера. Вона каже – де ти робиш. Я кажу, – не маю роботи зараз, потому шо телят забрали і кажу, десь треба шукати роботу. «А шо ти можеш, сколько тебя в школе?». Я їй говорю. «Ой, і ти будеш хвості бикам крутить. Я тебя заберу к себе». Вона мене забрала у вагонне депо, на роботу. Я там місяць побула на різних работах і навчилася компрі, на компресорі. Машиністом компресорної установки у вагонному депо. О, якось я така були смишльонна, там був мостовий кран і я коло того, в обідній перерив там се те, я подивлюся. І здала я на крановщика. Як вже там нема роботи, то мене беруть туда. Тут трафаретять вагони. В мене дуже трафарет хороший получався. От, і та трафаретчиця, я, вона, ці букви приклеює це, бумагу вирізає, а я так. І сюда і поїхало в мене. І вже мене на розхват в вагонному депо. І так мені розвиднився світ в вагонному депо. Я через рік забрала чоловіка в вагонне депо і він. Мені давали безплатний білет. Тільки шо я не маю права їхати. Ну за мене поручився вже, начальник депо, начальник депо поручився на мене, за мене. І мене пустили перший раз через сім років, в те, додому. І так я вже стала їздити додому, каждих, через рік, через два, стала їздити, поки 24 роки я там одбула. 24 роки. Дітки пішли в школу. Кончили по 10 класів. Дочка пішла в медучилища на фельдшера. Син пішов в лісний технікум. Покінчали вони, ну і все-таки

хочеться додому. Дочка вийшла заміж там. Невдечно вийшла, тому що її чоловіка забили там. Він був руський, він не був руський, він був українець, батько ще висланий, тоді, як голодомор був. Бать, вислали його. Ну він не признався, потім нам признався, як мій їхав додому. От, був Яременко. А як вже там ця голодуха була, то зробився Ярмолін, Єромін. Потім тільки нам сознався. І він вже, кончав вже інститут, був на при дипломній практиці і його забили зеки, програли в карти чоловіка дочки, остався хлопчик. І цей хлопчик зара є, внук великий, в морі плаває.

Г.Т.: Отже, ви вирішили повернутися сюди.

М.М.: Так.

Г.Т.: В Мізоч. В якому це році було?

М.М.: В 74-ому.

Г.Т.: Ви приїхали сюди.

М.М.: Так.

Г.Т.: Шо ви тут застали?

М.М.: Ху, там нічо не застали, де, це є мамина усадьба. А там було все зруйноване. Забрав председатель колгоспу собі. Мені прийшлося з ним судитись. Там була розвалюха хата. Ну ми там думали, що ми там будемо строїтись. Але не було вже з ким. Чоловік був хворий. Не було як. А мама моя тоже ноги, отказались в неї. То я перейшла сюди. І ми тут задумали строїти хату. Чоловік помер.

Г.Т.: Ви всі повернулися сюди?

М.М.: Всі, чоловік, я і діти і ма, мачуха та. Павл, мужова мати.

Г.Т.: І куди ви пішли робити?

М.М.: Тут мама моя вже каліка була. Мені не було куди так іти, то я пішла в сахарний завод на сезонну роботу. Я потім бачу, що то мене не устраює, сезон пройшов, да й треба шось десь шукати. То я пішла просто в охрану. Так шо два дні буду вдома, а третій день іду, чи там два дні, дві ночі дома, а на третю ніч іду. Потому шо не було на кого маму оставити. Вона була 9 літ не ходила. І от на цьому місці маминому ми поставили хату з сином. Оцю хату, шо ви бачите, нову. А в старенькій живу тому, шо я їй не маючи чим отопити. Живу я раді того, ючусь у цьому гнізді, потому шо мені тяжко. Нема топлива.

Г.Т.: І ви вже звідти пішли на пенсію.

М.М.: Звідти пішла на пенсію.

Г.Т.: Це в якому році було?

М.М.: Це було у 83-му.

Г.Т.: А чим зараз ваші діти займаються?

М.М.: Моя дочка фельдшерус. А син, він інже, він кінчив технікум лісний, а потім лісний інститут. Ну так як зара воно так не поймеш шо. Він поїхав, як стала тут така неразберіха, то він поїхав в Одесу, до туди, до сестри, до дочки. І там він остався, робив в домостроїтельному комбінаті, строїтельному.

Г.Т.: Марія Сидорівна, от за цей час ви колись зустрічалися з врятованою вами Софією Горнштейн?

М.М.: Так.

Г.Т.: Коли це відбулося?

М.М.: Вона як, як я приїжджала в отпуск, вона приїжджала до мене, сюди, як я до мами приїжджаю. Або я їхала до неї в Крем'янець. Вона в Крем'янеці жила. А потім, як я вже приїхала звідти. От, то вона вже виїхала із, ше я її проводила в Ізраїль. Їздила я до неї в Крем'янець і проводила її в Ізраїль. Ну і жила вона там, аш поки не прийшла мене, не прийшло таке повідомлення, шо стали зшукувати цих людей, которі рятували євреїв. І тоді прийшла з товаришества, товариства єврейської культури у Києві, од Левітасу прийшло пісьмо. І прийшов до мене голова сельсовету Федорчук і секретар, і стали мене питати, як воно було. Я їм вкратце розказала, ну я не подумала, шо то там для чога воно. Ну, а так як вони знали хто іменно прятал євреїв, потому шо всі знали, шо то в нас і шукали, і все, то вони звернулися до нас. І я їм шо могла там в кратце розказала і мені прийшло од Соф, од Класи Семеновни Винокур таке, шоб я описала все, як було. Я все описала і вислала в Київ. Київ переслав в Яд Вашем. І тоді я ше вислала Софії пісьмо, так вони сказали мені. А Софія мені писала, шо там вишукують тоже цих праведників. Ну і в скорому часі мені прийшло запрошення, шоб я приїхала в Ізраїль.

Г.Т.: Розкажіть, як це було.

М.М.: Ну, це було. Прийшло мені, телеграма прийшла від Фельдмана. Вадім Фельдман, єсть такий.

Г.Т.: Звідки він.

М.М.: Він з Києва. Курская, 6. Я, шо, еслі ви хочете поїхати в Ізраїль, ми пригласаєм вам те то, те то. Я подумала, шо непогано було б. Шо ж бути на Дальньому Восточі 24 роки, і попасти з, з Великого Востока, того Дального попасти в Бліжній Восток, тож непогане діло. То я думаю, шо то Бог може мене, за мене згадав. Я обрадувалась, то, але ж мені ця, ця радість не довго вона в мене тривала, потому шо заманювали це, цю поїздку мою. Цей же самий Фельдман, мені водно, він хотів сам поїхати. І дав мені ту телеграму, як приманку, думав, баба з села, шо вона там поїде. Потрібне її Єрусалим. Хто вона така. І як я дала согласіє, шо я вже поїду, і вис, документи там, він мені пише. Дзвонить вночі і каже, як маєте 500 доларів, то поїдете. А я йому говорю, як я буду мати 500 доларів, то я поїду без тебе. І не треба мені твого пригласенія. Нащо мені. Я йому так сказала. Ну, то є, будуть у вас гроші, поїдете другий раз. Я не могла спати цілу ніч, і я вночі сіла, і написала Левітасу пісьмо, до Клари Семенівної. То секретар Левітаса. От, і те пісьмо тільки прийшло, Левітас мені подзвонив тоже вночі. Я, яка та телеграма, вишліть мені її, телеграму. Я кажу, шо я її вам не пошлю. Я її пере, текст напишу, потому шо може вона мені буде потрібна. Подлінніка я вам не напишу. А я слово в слово вам написала, як та телеграма состояла. А він каже: «Ви поедете в Ізраїль. Готовте то-то, то-то, то-то, і поедете». І я.

Г.Т.: Зараз ми зробимо перерву на заміну касети.

М.М.: Добре.

Г.Т.: Марія Сидорівна, ви зупинили розповідь на тому, шо Левітас вам сказав, ви поїдете в Ізраїль.

М.М.: Ви поедете в Ізраїль.

Г.Т.: Будь-ласка, шо було далі.

М.М.: І він мені написав, щоб я готовила документи. Я поїхала в Київ. Там була така його, в Фельдмана була секретар. М, забула, ну Бог з нею. Алла, Алла Констянтинівна. І вона мені каже, шо вам трудно поїхати в Ізраїль. Я кажу шо я ж у вас не просилась. Якщо вже мені прийшло запрош, е, у, це, то дай, є і гроші на мою поїздку. Ну вона м'ялась, м'ялась. Факт того, шо подзвонила вона до Левітаса. І шо вони там говорили, я не знаю, шо вони там з Фельдманом говорили, я не знаю, но рішили, шо я їду. І я тільки додому ше вернулася, ше взяла

дешо з своїх одежі і що могла там взяла. Я приїхала вночі, переночувала там в товаристві.

VTS_01_2

Там є охраннік. Він мене приютив, положив, мені дав постель. І я там переночувала і стали сходитись люди. Як я бачу, я не знала, хто, який він є, Фельдман. Я його не бачила. Тільки по телефону, по телеграмам. Є в мене ці телеграми, ви можете подивитись на їх. О, і вони подивились. Бачу, що він мені шепче: «Вот Фельдман» хтось. А він не знає, що я. Всі розійшлися, а мені нема куди йти. І тут кажуть, – Фельдман прийшов з дочкою, чи з жінкою, я не знаю хто, із валізами. Ну бачать, що я вже їду, і мені зробили за два часа, все зробили. І паспорт, і визов, і все, і без Ровно зробили. Ровна не треба було. Не треба було у воір⁴⁶ іти, нікуди не треба було іти. І спасібо Левітасу, і Кларі Семеновні, дай їм Боже здоров'я. Я рада, рада, що Господь за мене згадав, що мені допомогли, хотя не довго там була. Була всього 7 днів⁴⁷. Ну я їх заповню, поки буду жити. От, що Господь таки змилювався наді мною. Із тих морозів, з таких тяжких, що я перенесла там, по тих снігах, по морозах отправив мене в туй куточок, в ту точкуку такої райської землі. О, ну що ж.

Г.Т.: Ви зустрілись там з Софією Горнштейн?

М.М.: Так, Софія приїхала до мене туди. І там знов стали, знов крутити шось із цим, всі дали ті, запросини. Видно, я не знаю, як вони хотіли. Чи вони тільки. Нащо вони це робили. Всім дали ті, як його, паспорта ці, дипломи, а мені тільки дали цього, медаля. Медаль, і то, без імені. О, Шош..., Яков Шошленський⁴⁸ виступив і каже: «Тут вийшла маленька непорозуміння. Ми його випрямим і диплом вам пошлем». Я чекала, чекала, чекала, написала до Шошленського – вишлем, написала до Левітаса. Ну я ж не знала, як там було. Написала я туди, в Мордахей, чи Мордхей, чи як.

Г.Т.: Мордахей.

М.М.: Мордахей⁴⁹. Звідти мені прийшло повідомлення, що четвертого ноября вам при, ше четвертого ноября мені признали.

Г.Т.: Якого року.

М.М.: Є в мене те написане, я вам покажу, не знаю, не помню я. Мене признали Праведником⁵⁰ і в честь ваших там, ваших родітелей спасібо, і те, і ви. Ви зробили велику, одним словом, подвиг такий. Там написано. І будете предоставлені награді, а те то вам перешльом. Пройшов трохи час, довго шось не було його. І привіз якийсь, не знаю, якийсь був спонсор там. Не помню я тоже який. Як його фамілія. То тоді було 1200 доларів роздати, то дали нам по 150, цім, котрим дали дипломи там⁵¹. Давали нам ше тоді українські дипломи. От і вся історія моя.

Г.Т.: А як відбулася ваша зустріч.

М.М.: А зустріч там.

Г.Т.: З Соф'єю Горнштейн. Так.

М.М.: Софія приїхала в Тель-Авів. І ми зійшли з самольота. Знаєте, шо мене поразило. Як так, і радість була, і сльози були, і я не знаю. Я ж була така потоптана. Я не знала, яка то радість мати свою державу. Я як ми вийшли з самольота, їхали ми в Єрусалим. Не, ше в Тел Авіві була я, то Софія приїхала до мене, до, на аеродром. Я вже заскочила вперед, і, і темніе на дворі. І я бачу, до того, до того підійшли, я стою сама. А вона недалеко мене стоїть. «Маруся, Маруся!» – кричить. Я ж чую її голос, чую. Я кажу: «Цить, горлата, я ж тут. Рядом з тобою стою». А вона як вчепиться. Боже, скільки то радості було. А вона приїхала, сусіда взяла з машиною, шоб їхати прямо до неї. Я кажу: «Де ж ти бачила. Я ше, я з групою. Я не знаю, де нас розприділять, куди нас. Я з тобою не можу поїхати, я поїду». То вона мені дала, не, вона мені тоді нічо не дала. Вона казала: «Я в Єрусалим приїду. Де в, в Яд Вашем. Де вас там будуть награджати, то я тоді приїду». От вона туди, тоді вона приїхала. Дала мені вона 50 шекілів. Шоб я мала до неї, на поїздку до неї. Грошей ба нам не міняли, нічо, ні рубля, ні купонів, нічо. І була така, як гола. От, вона дуже рада була. Прийняла вона мене дуже гарно. І вона мені помагає потрошку, скільки може. О, я її не требую так нічого, потому шо я знаю, шо її трудно. Якби вона поїхала туди раньше, а то вона ще там 11 років робила, то вже їй пенсія там меньша. Потому шо не те, шо в нас стаж виробила там. Але вона така, вона шие, вишиває, вона робить там всякі ці кружева, і це платна робота. О. Ну тоже заботи має. Одну операцію на оці зробила, тепер на другому. Вона дуже добра і справедлива така, знаєте. Вона шо має сказати, вона ніколи не буде

шептатись за плечима. Вона скаже тобі ув очі, хоч ти стій, хоч ти падай. Вона каже: «За те мене не люблять, ти знаєш, що за те мене не люблять, бо я люблю правду». О.

Г.Т.: Марія Сидорівна, а що ви ще бачили в Ізраїлі. Що вам такого запам'яталося з того, що ви бачили?

М.М.: Мені все запам'яталося, я все помню.

Г.Т.: Де ви там були?

М.М.: Я помню, що там, ну так як я їхала вже звідси, з Єрусалиму в Хедеру. Бачу склони гор, гори, ну вони зелені, там же ж вгорі то їх ніхто не поливає, але вони зелені. Видно, що то Господня роса їх поливає. Я бачила, що там стільки цитрусових цих дерев, і вони так як в нас алича. От, я бачила, ну, порядок всюди, чистоту, таку, знаєте, ну, культуру. І то не те що, ну так, як будем казати.

Г.Т.: Ви відвідали святі місця.

М.М.: Так, я була, була я на Голгофі. Була я на Оливковій горі. Була я біля гроба Господнього, де магір Божя похована. Там була, ну там кажуть тії, що гроба там нема, що вона, як коби забрали її живу на, на небеса. Може легенда, я не буду казати. О. Була я на тій горі, де сатана спокушав Ісуса Христа. Ну, була в церквах тих православних, от, не була я, не була я в Віфліємі, не була я в Назареті. А чому не була, потому що я Софії була. Не бути мені там.

Г.Т.: А де Софія живе, в якому місті?

М.М.: Хадера, Хадера.

Г.Т.: А ви хотіли б ще побувати, у Віфліємі?

М.М.: Дуже. То була б моя мрія, і була б моя, ну я знаю, перед смерть моя така.

Г.Т.: Ви зараз листуетесь з Софією?

М.М.: Листуюсь⁵².

Г.Т.: Отримаєте листа від неї?

М.М.: Так.

Г.Т.: Я ще хотів вас спитати. Ви зараз на пенсії?

М.М.: Так.

Г.Т.: Не робите?

М.М.: Ні.

Г.Т.: Як вам живеться?

М.М.: Тхе, ну як. Я не можу гнівити Бога, тому що я ще трошки хожу, я ще не каліка. О. То теж велике радість. Вже мені 70 років. Вже восьмий десяток пішов, віддав два місяці. От, тяжко мені жити, тому що дивіться, я маю нову хатину. Збудували мені, ми її навіть не кінчили, як слід. А я не можу в ній жити, тому що я не маю чим її отопити. Я не маю, ну як вам сказати. Я не маю чим її обставити, немаю нічо, немаю звідки. І воно вже, мені вже воно й непотрібне.

Г.Т.: Скажіть, а скільки ви пенсії отримуєте?

М.М.: 53 рублі, 53 гривні. Ну то шо. Плачу телефон, плачу світло. Ну, треба хліба, цукру. От, все. А дальше, за м'ясо там, чи за шось, то не, не думай. Тільки завдяки тій ще Софії, то ше, так як вода в пустині, то так мені її поміч, знаєте.

Г.Т.: Марія Сидорівна, а як вшанувала вас держава, чи може шанують вас сусіди, за те, що ви зробили під час війни, за ваше страждання у Сибіру?

М.М.: Ніхто мене не признає, шо я зробила добре діло. Так, поза очі, то шу, шу, шу. А то розумні люди кажуть, шо то правильно, шо то треба. Релігія теж каже, шо всі люди, треба піддержувати народи. Ну є такі. Як їх можна, не можна людьми назвати, тільки виродками, або отродья. От він називає мене досіх пор вошива жидівка⁵³. І він мене побив кіньми, нагнав на мене коней. І тільки чуть де, то кричить. Я кажу: «Не кричи. Шо ж, чого ж ти нападаєш на мене. Я зробила добре діло, тому що то людина». Я кажу, Ісус Христос євреїв, то тобі великий гріх, шо ти мене так занімаєш. Такі були сутички в нас з нім. Пройшов рік після того, як він мене побив, то він сказав. Я прийшла до криниці, а він каже: «То шо, роковини справим». Шо вже він. І от, і нема не суда, ні управи на нього, нічого. Який він був, таким остався. От, його вже не переінакшить ніхто. О.

Г.Т.: Марія Сидорівна, щоб ви хотіли побажати тим поколінням, які будуть жити після нас?

М.М.: Шоб я хотіла побажати. Я хотіла б, шоб ніколи не було війни. Перве хотіла б. Я хотіла б, шоб єдналися всі народи. Шоб вони любили їдне другого. Шоб вони не мали зла, не таїли десь, очі світили, шо ласкали, глагол, гладили, а з поза очі ножа точили. Я хотіла б, шоб люди поняли те, шо тільки дружба одна і мир, і справедливість, то доведе до добра.

А те, що зараз заграбастануть, хочуть дуже багато. Воно на час. А бідність, то завше буде. Як ми будем такі, будем подлі, то у нас, нігде, добра не буде. От, що я хотіла б. Я хотіла б побажати тій Софії, її дітям, щоб вони подовше прожили, щоб вони жили в мирі і в щасті. Щоб вона хоть, ну вона живе непогано зараз, і щоб вона не знала даліше. Вона, вона вистраждала те добро. Вона мучана крепко, вона обморожувала руки, і ноги, і все. Шось тут. То був страшний геноцид такий, що хай Господь помилує, заступає всіх людей. Дай Боже, щоб їй все було добре, де воно повернеться. Є ще в мене там, в Ізраїлі подруга одна – Ася, школьна подруга – Роберман. Вона в мене була. І ще були з Мізоча. Молоді, я їх не знаю. О, вона мені навіть два рази посилала маленьку до Нового року посилочку звідти. О, я була в неї в гостях. В Асі, він приїхав до, за мною до Соні. Забрав мене, вони мене провели. Купили мені ліки, лікарство. От, випроводили мене, так як порядочні люди.

Г.Т.: Дякую вам, Марія Сидорівна, дякую.

---

¹ Мізоч – селище міського типу Здолбунівського району Рівненської області, центр селищної ради. Засноване 1322 р. Площа – 16,24 км², населення 3677 осіб (січень 2012 р.) (Анкета населеного пункту Мізоч Мізоцької селищної ради). Євреї в Мізочі проживали здавна. Одна з легенд пов'язує виникнення цього селища з євреєм (купцем) на прізвище Мізоч, який, осівши між містами Остріг та Дубно, відкрив корчму, що дало поштовх для розвитку поселення (Михальчук Р. Рідний Мізоч // *Вісті Рівненщини*. – 2009. – № 29 (16 лип.). – С. 13). Легенда цілком виправдана, адже прізвище Мізоч було поширене серед мешканців містечка аж до винищення єврейської громади в жовтні 1942 р. Списки розстріляних свідчать про не менш ніж 22 загиблих євреїв на прізвище Мізоч (Книга Скорботи України: Рівненська область: У 6 т. – Рівне, 2003. – Т. 2: Демидівський, Дубровицький, Здолбунівський райони. – С. 289–291). За середньовіччя євреї становили торгово-ремісничий елемент і разом з поляками вважалися господарниками-управліннями краю. Особливо сприятливим для розвитку єврейської громади Мізоча стало надання йому статусу міста та Магдебурзького права 1761 року (Фелонюк А. Юзеф Дунін-Карвицький та магдебурзьке право Мізоча на Волині. – Рівне, 2011. – С. 24). 1808 р. в Мізочі налічувалося

136 дворів і мешкало 690 селян і 588 міщан-євреїв (усього 1278 осіб, отже, на кожен двір припадало по 10 осіб). У 1837 р. вже було 187 дворів. Відомості про міщан-євреїв у 40-ві роки XIX ст. свідчать, що у містечку було 670 місцевих та 63 іногородніх євреїв, які заселяли 56 будинків (на один будинок припадало 13 осіб). Вони мали одну молитовну школу й одну синагогу. З кінця 40-х років у документах місцевих органів дедалі частіше наводяться дані про «ревізьке» і наявне єврейське населення. Наприклад, на початку 1854 р. в Мізочі мешкало 854 єврея, а за ревізією їх налічувалося 770 осіб. Приблизно 10% (86 «ревізьких душ») з них належали до бідних, що не могли сплачувати податки (Карліна О. Мізоч, як типове приватне містечко Волинської губернії наприкінці XVIII – в 50-х роках XIX ст. // *Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії Рівненського державного гуманітарного університету: Зб. наук. праць.* – Рівне, 2007. – Вип. 11. – С. 74–75). О. Цинкаловський зазначає, що наприкінці XIX ст. в містечку «було 101 домів (так у тексті. – Публ.), переважно жидів», діяла синагога (Цинкаловський О. *Стара Волинь та Волинське Полісся: Краєзнавчий словник – від найдавніших часів до 1914 року.* – Т. 2 / Ін-т дослідів Волині. – Вінніпег, 1986. – С. 87). В 1921 році в Мізочі проживало 882 єврея (Холокост на території ССРСР: *Енциклопедія / Гл. ред. И. Альтман.* – 2-е изд., испр. и доп. – М., 2011. – С. 587). На 1 квітня 1939 р. у Мізоцькій волості частка українців становила 79,1%, євреїв – 9,6%, поляків – 6%, чехів 3,8% та росіян 0,5% (Михальчук Р. Мізоч. – С. 33). Однак ці дані не репрезентують загальну картину соціального складу в Мізочі, де відсоток міського єврейського населення був значно більшим, ніж загалом у волості. «Список сільських рад Мізоцького району Рівненської області» (станом на 2 квітня 1940 р.) подає такі дані: 133 двори (2920 жителів) у місті Мізоч та 130 дворів (2729 жителів) у селі Мізоч (ДАРО, ф. Р-569, оп. 1, спр. 1, арк. 52). О. Круглов же зазначає, що в середині 1941 р. загальна кількість євреїв у Мізочі (разом з біженцями) становила близько 1,5 тисячі осіб (Холокост на території ССРСР: *Енциклопедія.* – С. 587).

² Мається на увазі вчителька української мови Анастасія Федорівна Шумовська, що навчала кілька поколінь мізочан за часів польської, радянської та німецької окупацій. «Хроніка школьна», ведена у Мізоцькій повшехній школі впродовж 1924–1939 років, вказує, що «пані наuczителька языка руссего» (йдеться про мову українську) А. Шумовська з 1921 р. викладала у місцевій семикласній школі, а з 1928 р. була директором школи № 2 в Мізочі. Працювала до 1950 р. Прожила 90 років (Колосова І., *Жив'юк А. Шумовські у Мізочі // Вісник Мізоча.* – 2007. – Ч. 5 (8). – С. 3–4; Колосова І., *Жив'юк А. Шумовські у Мізочі // Вісті Рівненщини.* – 1998. – № 84 (18 листопада). – С. 3–4).

³ За матеріалами Державного архіву Рівненської області, церкву Різдва Пресвятої Богородиці в Мізочі побудовано 1878 року (ДАРО, ф. 639, оп. 1, спр. 128, арк. 221). Тому на момент пожежі їй виповнилося 114 років, а не 120, як зазначає Марія Сидорівна. Однак документи свідчать, що церква існувала ще з 1748 року (Теодорович Н.И. *Историко-статистическое описание церквей и*

приходів Волинської єпархії: В 5 т. – Почаєв, 1890. – Т. 2: Ровенський, Острожський, Дубенський уезды. – С. 916). В 1992 році – згоріла за невідомих обставин (*Михальчук Р.* Мізоцька святиня (з історії церкви Різдва пресвятої Богородиці смт Мізоч Здолбунівського району Рівненської області) // *Наукові записки Рівненського обласного краєзнавчого музею.* – Вип. IV (Матеріали наукової конференції 25–26.10.2006 р.). – Рівне, 2006. – С. 217–220). В 1996 р. церкву відбудовано.

- ⁴ Марія Мосійчук та врятована Софія Горнштейн були однокласницями.
- ⁵ Навчання всіх дітей містечка (українців, поляків, євреїв) проводилося разом. Окремо євреї вивчали власну мову. Точно не встановлено, це був ідиш чи іврит, чи вчили дві мови разом. За словами Марії Сидорівни, навчання велося в синагозі (Розповідь М.С. Мосійчук, 1927 р.н. // Архів публікатора). Дівчинка мала багато товаришів-євреїв, та їй батько наполягав, щоб вона спробувала навчитися «єврейської мови», однак це їй виявилось не під силу. «Писати не звідси, а звідси» означає писати справа наліво, а не зліва направо.
- ⁶ Доктор Фридрих став першою жертвою радянсько-німецької війни в Мізочі, під час наступу на містечко один зі снарядів смертельно його поранив (*Михальчук Р.Ю.* Мізоч. – С. 44).
- ⁷ Доктор Фридрих був православним. Прийняття католицизму – «вихреститися на поляка» – було своєрідним «входженням у вищий світ», який тоді уособлювали поляки.
- ⁸ 1 вересня 1939 р. з нападу Німеччини на Польщу розпочалася Друга світова війна. Щоб «захистити місцеве українське населення», яке перебувало в складі Польської держави, радянські війська розпочали свій «визвольний похід». У своїй промові на радіо 17 вересня 1939 р. голова міністрів СРСР В. Молотов пояснював вторгнення радянських військ за річку Збруч «внутрішньою неспроможністю і явною недієздатністю Польської держави» (*Сергійчук В.* Український здвиг: Волинь. 1939–1955. – К., 2005. – С. 51). Серед мізочан дедалі більшало прихильників радянської влади як противаги польській. За спогадами Андрона Мельника, багато людей чекали приходу «визволителів»: читали заборонену політичну літературу, газети «Правда», «Известия». На свята (особливо на 1 Травня) однодумці збиралися, ходили до Спасівського, Нараївського лісів, співали революційних пісень і, звісно ж, «Інтернаціонал» (Спогади Андрона Якимовича Мельника // Архів Мізоцької спеціальної загальноосвітньої школи-інтернату). Тож багато хто прихід Червоної армії вітав із синьо-жовтими та червоними прапорами. Радянська «Історія міст і сіл...» називає цей день «світлою сторінкою життя» для населення Мізоча: «З радістю зустрічало населення своїх визволителів. Дорослі і діти обнімалися і цілували бійців і командирів, і кожний прагнув хоч чимось віддячити Червоній Армії. Скрізь було чути: “Спасибі, дорогі наші брати. Ми довго мріяли про вас. Спасибі вам, ви врятували наше життя!”» (Історія міст і сіл Української РСР в 26-ти томах. Ровенська обл. – К., 1973. – С. 324–325). Коли виявилось, що радянські військові частини не

- можуть далі просуватися, бо немає доброго містка через річку поблизу Мізоча, молоді селяни негайно відремонтували зруйнований міст (Там само). Щоправда, автори не згадали, що відремонтували міст мізочани тоді за наймом (ДАРО, ф. Р-687, оп. 1, спр. 143, арк. 98). Свідчення старожилів не такі оптимістичні – солдати виглядали бідно, «обдерті, мов собаки», значно поступались воякам польського гарнізону, що стояв до 1939 р. в Мізочі. Ті були гарно одягнуті, взуті в хромові чоботи. Але червоноармійці не комплексували – голодні та бідні, вони суворо дотримувалися наказу: не брати нічого з рук українців (Розповідь М.С. Мосійчук, 1927 р.н. // Архів публікатора). Житель сусіднього с. Спасова Євген Овсіюк згадує, що одного дня (у неділю) він із товаришами вирішив піти до Мізоча в кіно, що тоді було рідкістю. Дорогою вони зустріли своїх однолітків, які порадили не йти до Мізоча, бо там «якись чужі танки». Поляки сказали, що то радянські війська йдуть їм на допомогу, та ще й додали: «Завтра будемо в Берліні». Однак «визволителі» полонили польських жовнів. Радянські солдати порозбивали польські вагони і, закликаючи: «Люди, беріть – це ваша праця, ваші мозолі!», взяли викидати з них речі. Почалося мародерство і до вечора вагони розграбували (*Овсіюк Є.* Незатерті сліди. Спогади. – Рівне, 1997. – С. 6 (Сер. «Реабілітовані історією»)).
- ⁹ Дунін-Карвицький відмовився тікати, адже вважав, що нічого поганого новій владі не зробив, хоча спеціально для нього – депутата сейму – прислали літак. Спочатку його заарештували, а згодом розстріляли в Острозі (Лист М.Т. Гуц до Р.Ю. Михальчука від 22.06.2008 // Архів публікатора).
- ¹⁰ Після примусового розкуркулення в лютому 1940 р. у приміщенні колишнього маєтку Карвицького в Мізочі створено колгосп ім. РСЧА (Робітничо-селянської Червоної армії). У звіті голови колгоспу від 21 грудня 1940 р. зазначено, що за трудодень колгоспники заробляли 5,5 кг зерна і по 5 крб. грішми (*Михальчук Р.* Мізоч. – С. 41).
- ¹¹ Початковий період окупації містечка характеризується гуманним ставленням німців до місцевих жителів, знущань над населенням не було. Людей пригощали ромом, дівчурі висаджували на танки, фотографували (в деяких односельців і досі зберігаються фотографії з привітними німецькими солдатами). На їхнє прохання люди вносили їм яйця, молоко, а німці взамін давали мило, цукерки, цукор. Така політика в очах населення створювала ефект «справжнього визволення» (*Бабій С.* Волинські дзвони (УПА в спогадах учасників і свідків). – Дубно, 1994. – С. 10).
- ¹² За відомостями депортованої мізочанки Регіни Шабльовської, від нещадної політики НКВС постраждала польська сім'я поміщика Карвицького (як «працюючого робочого класу»). Відомо, що лише 13 квітня 1940 р. було депортовано 13 поляків (*Szablowska-Lutyńska R.* Mizoch bezpowrotnie minionej przeszłości. – Krakow, 2010. – Р. 87–88).
- ¹³ Тут респондентка плує українські і радянські пісні.
- ¹⁴ Мізочка дослідниця І. Колосова каже про те, що Олександру Рудікову вдалося втекти до Польщі, потім він емігрував до Франції, а згодом до США, де й помер

- (Картюк О., Михальчук Р. Різдва-Богородична церква селища Мізоч. – Мізоч, 2006. – С. 3).
- ¹⁵ Мізоцьку цукроварню побудував 1875 р. Дунін-Карвицький (*Жив'юк А.* Дунін-Карвицькі // *Нове життя*. – 1992. – 29 серпня. – № 68. – С. 4).
  - ¹⁶ Мізоч було окуповано 27 червня 1941 р. близько 10-ї год. ранку, коли до містечка увійшла німецька танкова колона (*Бабій С.* Волинські дзвони. – С. 10).
  - ¹⁷ Термін «геноцид» уперше ввів 1943 р. Р. Лемкін. Під ним розуміють цілеспрямовані дії з метою знищення повністю або частково окремих груп населення чи цілих народів за національними, расовими або релігійними мотивами. З 1948 р. згідно з Конвенцією про запобігання злочину геноциду та покарання за нього вважається міжнародним злочином. Згадані Марією Сидорівною слова батька про «геноцид» відразу після встановлення нацистського ладу в Мізочі – це її рефлексії пережитого із сучасними уявленнями про злочини нацистів, свідком яких їй довелося стати.
  - ¹⁸ Найзаможнішими в Мізочі зазвичай були поляки, чехи та євреї. Тому саме їхні будинки зайняли представники місцевої німецької адміністрації. Ляндвірт – керівник німецької сільськогосподарської адміністрації «на місцях».
  - ¹⁹ Далі в інтерв'ю Марія Сидорівна згадує про «доброго німця», який подружився з її батьком, приходив часто в гості, а коли були облави на місцеве населення – попереджав про це. Жалкував, що йде війна, вдома (в Німеччині) лишилися жінка та діти. Казав, що Сталіна та Гітлера потрібно зв'язати, помістити в один мішок і викинути в Чорне море. На Рівненщині такі випадки часто підтверджують джерела та письмові документи. Наприклад, у Корці німецький старшина попереджав жінку, в якій квартирував, щоб цивільне населення не їхало на роботи до Німеччини, «бо по дорозі з голоду повимірають»; читав листи зі своєї батьківщини про те, що сім'ї вояків також голодували (ДАРО, ф. Р-30, оп. 2, спр. 33, арк. 21).
  - ²⁰ Станом на 20 січня 1992 р. відомо про 20 насильно вивезених мізочан на роботу до Німеччини (довідка Мізоцької селищної ради). Ще 11 осіб вивезено із сусіднього с. Мізочек (ДАРО, ф. Р-30, оп. 2, спр. 63, арк. 3–3 зв.).
  - ²¹ Поліція з місцевих жителів (спочатку українців, потім – поляків та «мадяр») виконувала накази нацистів, зокрема, їхнім обов'язком було забезпечувати відправлення людського контингенту на роботи до Німеччини, перевозити євреїв до місць страсти тощо.
  - ²² Євреї Мізоча під час нацистської окупації примусово працювали на цукровому заводі та лісопильні (Холокост на території СРСР: Енциклопедія. – С. 587).
  - ²³ Шестикутна «зірка Давида», яку мали носити всі євреї на окупованих нацистами територіях.
  - ²⁴ Мається на увазі матеріальна допомога сім'ї бідного мізоцького єврея Янкеля від його сестри з Палестини ще до 1939 р. на свята, зокрема, на Песах (юдейську Пасху) і Хануку.
  - ²⁵ Релігійна традиція забороняє євреям працювати в суботу. Через те вони запрошували сусідів-українців виконати різні доручення. Зі слів старожилів, особливо

- радо помагали діти, які отримували за це гостинці (Розповідь В.М. Бідюка, 1924 р.н. // Архів публікатора). Зокрема, згадують, що дітей, які запалювали вогонь, євреї пригощали мацою (прісний хліб, що юдеї вживають на Песах).
- ²⁶ Хала – традиційний святковий єврейський хліб (здоба), який пекли, зокрема, на Шабат. Євреї пригощали ним сусідів; не виключено, що традиції випікання хали перейняли і самі українці, зокрема, сім'я Слободюків, адже міжетнічні стосунки в маленькому містечку, яким був Мізоч, були досить тісними.
- ²⁷ Типовий приклад взаємодопомоги та добросусідського ставлення, що свідчить про відсутність (не лише в цьому локальному випадку) антагонізму, тим паче антисемітизму на побутовому рівні між українцями та євреями. Підтверджується й іншими джерелами (Лист М.Т. Гуц до Р.Ю. Михальчука від 19.IV.2009 р. (Томськ, Російська Федерація) // Архів публікатора; Лист Szablowska-Lutynska R. до Р.Ю. Михальчука від 24.VII.2011 р. (Краків, Польська республіка) // Архів публікатора).
- ²⁸ За даними Надзвичайної державної комісії зі встановлення злочинів німецько-фашистських загарбників (НДК), мізоцьке гетто підпалили німці, аби вигнати звідти євреїв, за версією старожилів – гетто підпалили самі євреї, аби не дістатись до рук нацистів. Проте найбільш вірогідною є версія, згідно з якою гетто підпалила молодіжна єврейська організація, але не з метою суїциду, а щоб відволікти увагу окупантів та підняти повстання. Керівники юденрату знали про це і брали в ньому активну участь. Озброєні сокирами та ножами, євреї не могли чинити гідного опору. Повстання придушено, а закатників розстріляно. Деяким удалося втекти. Згодом вони створили свою партизанську групу. Згоріло тоді 200 осіб (Холокост на території СРСР: Енциклопедія. – С. 587). Загалом цей факт вирізняє Мізоч з-поміж інших місць концентрації євреїв, адже на Волині (і в Україні загалом) відомо лише 4 випадки організованого збройного повстання євреїв у гетто, 2 з них – на Рівненщині (Мізоч і Тучин).
- ²⁹ В.М. Бідюк згадує, як молода єврейка з дитиною на руках відстала від колони. Побачивши це, «один з німців став на коліно і вистрілював». Поранена жінка так і лежала на дорозі, поки її не пристрелили нацисти, що поверталися після акції (Спогади В.М. Бідюка, 1924 р. н. // Архів публікатора).
- ³⁰ Про «звізду, яка освічувала шлях приреченим євреям», згадує також Володимир Маркович Бідюк. Причому батько В. Бідюка наказав йому тоді сховатися в хаті, бо «це віщує щось недобре» (Розповідь В.М. Бідюка // Архів публікатора).
- ³¹ Перед розстрілом євреїв роздягали та фотографували. Цим займався чех Густав Гілле. В.М. Бідюк стверджує, що Густав мав намір після війни передати світліни Папі Римському, щоб світ дізнався про злочини нацистів. На зберігання віддав їх Володимиру Марковичу (плівка з 7-8 фото), однак той злякався і через тиждень їх знищив (Спогади В.М. Бідюка, 1924 р.н. // Архів публікатора). Ймовірно, все ж таки з них були зроблені копії, адже зараз відомі принаймні три світліни розстрілів мізоцьких євреїв (їх можна побачити на більшості веб-сайтів, присвячених дослідженням Голокосту).

- ³² Крім Софії Горнштейн, відомі й інші випадки порятунку євреїв Мізоча. Про один згадано в листі Пніни Сорек (дівоче прізвище – Мізоч) до голови Мізоцької селищної ради. Під час розстрілу куля не влучила в неї і Пніну закопали в рові живою, під тілами мертвих євреїв. Дівчинка прийшла до тями, і їй вдалося врятуватися. Допомогла вижити їй місцева українська родина (Лист П. Сорек (Мізоч) до голови Мізоцької селищної ради від 22.04.2009 р. // Архів Мізоцької селищної ради). Також вирвався з колони приречених безпосередньо перед розстрілом єврейський підліток, що врятувався в заростях р. Стуibelки (Розповідь В.М. Бідюка, 1924 р. н. // Архів публікатора).
- ³³ У райхскомісаріаті Україна за порятунок євреїв карали на смерть не лише переховувачів, а й їхніх дітей. Така політика контрастувала з нацистськими порядками в Західній Європі, де окупаційний режим не набув такої жорстокості, як на території СРСР. Приміром, жінок, які переховували Анну Франк в Нідерландах, навіть не заарештували (*Беркгоф К.* Жнива розпачу. Життя і смерть в Україні під нацистською владою. – К., 2011. – С. 93).
- ³⁴ Насправді Софія Горнштейн розповіла, що різниця між подругами була у 2 роки – Марія Сидорівна народилася 1927 р., а Софія Горнштейн – 1929 р., хоча обоє були однокласницями (*Кіндрат К.* Зустріч через півстоліття).
- ³⁵ Після переходу українців із поліції до відділів УПА саме з польських елементів почали формувати охоронну поліцію в Мізочі. На службу до окупантів потрапили поляки, що грабували та палили хати українців. Саме вони вчинили пожежу 28 серпня 1943 р. Очевидно, це була помста за напад націоналістів на містечко 26 серпня 1943 р. Тоді повстанці зайняли містечко, спалили приміщення, в яких «містилися німці, та будинки, зайняті під німецькі уряди» (ДАРО, ф. Р-30, оп. 2, спр. 41, арк. 6 зв.). Радянські джерела (Акт з розслідування злочинів німецько-фашистських загарбників) звинувачують націоналістів – «озброєних бандитів», які в кількості тисяча осіб (ставимо під сумнів таку цифру, що, на наш погляд, є завищеною) підпалили містечко, внаслідок чого згоріли будинки, де за радянських часів розташовувалися містком і сільрада (ДАРО, ф. Р-289, оп. 1, спр. 2, арк. 5–16 зв.).
- ³⁶ Щодо дати визволення Мізоча є різні версії. Оперативне зведення про визволення Мізоча, Млинова та Острожця від нацистів подає дату 6 лютого 1944 р. (Ровенщина в роки Великої Вітчизняної війни Радянського Союзу. 1941–1945: Документи і матеріали / Упоряд. Т.М. Павлова, Г.В. Сербіна, Н.Г. Скворцова та ін. – Львів, 1989. – С. 114.), «Історія міст і сіл...» – 4 лютого (Історія міст і сіл Української РСР в 26-ти томах. Рівненська область. – К., 1973. – С. 325). Водночас запис невідомого повстанця від 2 лютого свідчить, що «війна набрала щоденно нового розмаху... Уже загін червоних завзятців загнався в Мізоч» (ДАРО, ф. Р-30, оп. 2, спр. 63, арк. 1).
- ³⁷ Мається на увазі, що у визволенні Мізоча загопи повстанців участі не брали.
- ³⁸ Про масштаби руйнувань Мізоча свідчить кошторис 1944 р., який затвердив Мізоцький райвиконком. Зокрема, на відбудову лікарні мали виділити 228 228 крб.,

середньої школи – 186 929 крб., аптеки – 30 401 крб., райвійськкомату – 116 800 крб. Своім рішенням від 25 червня 1945 р. райвиконком просив облвиконком виділити на відбудову десятирочки в Мізочі 130 тис. крб. (ДАРО, ф. Р-687, оп. 1, спр. 143, арк. 212). Із 156 житлових будинків залишилося 21 (Радянська Ровенщина 1939–1959: Документи й матеріали / Ред. колегія: В. Вишневська (відп. ред.) та ін. – Львів, 1962. – С. 184). Завдяки актам надзвичайних комісій підраховано загальні втрати Мізоцького району – 85 693 933 крб. Зокрема, найбільших втрат з-поміж усіх установ зазнала Мізоцька школа – 3 52012 крб. (ДАРО, ф. Р-289, оп. 1, спр. 2, арк. 14–15 зв.). Дорожнє будівництво в Мізоцькому районі мало збитки в сумі 103 500 крб. (ДАРО, ф. Р-289, оп. 1, спр. 3, арк. 21–22), колгосп ім. РСЧА – 548 525 крб. (Там само, арк. 47–49 зв., 50–52 зв.), маслозавод – 20 788 крб. (Там само, арк. 13–15 зв., спр. 2, арк. 1–13 зв.). Офіційна радянська статистика людських втрат у Мізоцькому районі зазначає про 3700 убитих євреїв, 978 українців та 634 поляків (ДАРО, ф. Р-289, оп. 1, спр. 3, арк. 158–159).

- ³⁹ Згадка про болгар є сумнівною. Офіційні джерела з цього приводу мовчать, тому цей факт потребує перевірки та подальшого дослідження.
- ⁴⁰ 1950 р. сім'ю Марії Сидорівни визнали куркульською і як «ворогів народу» вивезли до Хабаровського краю. Офіційні дані виконкому обласної ради депутатів трудящих Ровенщини (1963 р.) свідчили, що райфінвідділом було взято на облік 4 курки, 1 корова, 2 свині, 4 поросят і 30 кг відходів ячменю і вівса. Ровенському райфінвідділу дано вказівку повернути це майно в сумі 331 крб. 13 коп., а також дім. Разом з тим у документі зазначено, що «для повернення вартості іншого майна підстав немає, оскільки воно райфінвідділом на облік не бралось і не реалізовувалось» (Відповідь на заяву громадянки Мосійчук М.С. про повернення конфіскованого майна до Ровенської обласної ради, фінансовий відділ, № 732/08 від 17.IV.1963 р. // Архів публікатора).
- ⁴¹ Мається на увазі свято Великої Жовтневої соціалістичної революції, яке відзначалося 7 листопада. З нагоди цього свята Марії Сидорівни дали кімнату.
- ⁴² Листування з тіткою з Клевани свідчить, що та широко вболівала і намагалася допомогти родині Слободюків – збирала необхідні документи, довідки щодо оскарження рішення суду та відсилала їх до Москви. «Я так борюся, бо чомусь маю надію... а ну ж мої дорогенькі счастья усміхнется...» – писала в одому з листів. Саме вона радила купити козу, щоб «легені окрепли» (чоловік Марії Сидорівни хворів на сухоти), та вислала на неї гроші – «мені так хочеться, щоб Павло випив шклянку молока, а Люба й Коля ½ шклянки хоч на день, а то буде краще, а за тебе Марусю і за вашу маму я вже мовчу». Мала намір вислати сало (перепитувала, як краще – кусковим салом чи перетопити на смалець). Просила написати ціну на «гарну шинель» (Лист до Марії Сидорівни від 4.III.1951 // Архів публікатора).
- ⁴³ Проблеми зі здоров'ям у Марії Сидорівни з'явилися через жахливі умови життя та тяжку працю у Хабаровську. На схилі віку жінка хворіла, важко пересувалася.

- ⁴⁴ Осадники – переселенці-поляки, що впродовж 1919–1929 рр. отримали земельні наділи в Західній Україні та Білорусії (приблизно 600 тис. га). Близько 90% осадників радянська влада вислала в райони Сибіру та Крайньої Півночі як «неблагонадійних елементів».
- ⁴⁵ Жорстока регламентація повсякденного життя торкнулася всіх сфер, у тому числі і переміщення. Без посвідчення особи Марія Сидорівна не мала права вільно пересуватися. Респондентка називає цей документ «паспортом», імовірно, тому, що він мав такі самі функції. В самому документі записано, що «паспорт знаходиться на храненні ГО РО МГБ». Офіційно ж це було «Удостоверение № Р-7» – довідка радгоспу (радхоза) ОУВС УМГБ, де працювала Марія Сидорівна і де їй, як спецпоселенцеві, «разрешено проживать только в пределах гор. Хабаровска II». Видано 17 січня 1953 р., офіційно було дійсне до 31 грудня 1953 р. Однак респондентка користувалася ним і після спливу терміну дії.
- ⁴⁶ Рос. ОВИР (відділ віз та реєстрації).
- ⁴⁷ Мова йде про поїздку до Ізраїлю 1–7 вересня 1992 р.
- ⁴⁸ Яків Сусленський (1929–2009 рр.) – учасник єврейського правозахисного руху в Україні. 1979 р. ініціював створення Товариства єврейсько-українських зв'язків. У вересні 1992 р. організував тижневу поїздку до Ізраїлю, про яку згадує респондентка.
- ⁴⁹ Кібуц Яд-Мордехай, де розташований музей Варшавського гетто. Але, напевно, це помилка респондентки, що переплутала музеї.
- ⁵⁰ Праведником народів світу.
- ⁵¹ Очевидно, йдеться про матеріальну нагороду Праведникам народів світу в загальній сумі 1200 доларів (по 150 доларів кожному).
- ⁵² Один з таких листів (уривок): «Мир вашому дому, мої дорогі Марійка і брат Коля, ваші діти і внуки! Нехай Господь Бог благословить вас рясно і дасть Вам міцне здоров'я! Дуже рада була отримати вашу вісточку. Я завжди говорю своїм синам, щоб вони, як у свій час і ви, мої дорогі рятівники в час воєнного лихоліття, були милосердними людьми й не закривали дверей перед бідними і гнаними. Дорогі мої рідні, якщо бажаєте бути мудрими й добрими, якщо хочете знайти спокій у своїй душі в нелегкі життєві хвилини, – частіше читайте святу Біблію... Дорога Марійко!.. не нарікай зараз у незалежній державі Україні на свою долю, а надійся на добрих людей і на Господа Бога. Тільки і тільки він може допомогти нам у наших бідах, бо це Бог любові й ласки...» (*Кіндрат К. Зустріч через півстоліття*).
- ⁵³ Йдеться про сусіда-антисеміта, від нападів якого неодноразово потерпала Марія Сидорівна.

*Публікація, вступ та коментарі
Романа Михальчука*

ФОТО:

Праведник народів світу
Мосійчук Марія Сидорівна.
Фото зроблене публікатором
в липні 2009 р.